

9 (Укр)
Л 72 П
Année V.

HROMADA

N° 2.

REVUE OUKRAÏNIENNE

Rédigée par

M. Dragomanov, M. Pavlik & S. Podolinskiy

ГРОМАДА

УКРАЇНСЬКА ЧАСОПИСЬ

ВНОРЬАДКОВАНА

М. ДРАГОМАНОВИМ, М. ПАВЛИКОМ І С. ПОДОЛІНСЬКИМ

Рік V. Число 2.

Громадівський рух в Англії і Ірландії (кінець). С. Подолінського. —
Мої і людські гріхи, а нашська та понівська правда. А. Павликовосї.
— От хто робить порядок межі людьми. П. Павликовосї. — Наука з
попередніх оповідань. М. Драгоманова. — Новини з Австрієської Укра-
їни. — М. Павлика. — Перегляд громадівського руху в західній Европі.
С. Подолінського. — Польакам громадівцям в Россїї М. Драгоманова.

GENÈVE

H. GEORG LIBRAIRE-ÉDITEUR

1881

МОЖНА ДІСТАТИ ЧЕРЕЗ:

H. GEORG, Corraterie, 10, Genève

ГРОМАДА, Українська збірка впорядкована М. Драгомановим. № 1. Переднє слово.

Межі нашої мужицької України в Росії і Австрії.— Наші сусід-мужики.— Чуже начальство і панство на нашій землі.— Змагання наших простих людедей до волі і спільності на всій нашій Україні в козацькі часи XVII ст.— Остатній поділ наших людедей: невольство в XVIII ст.— Змагання наших людедей до волі і спільності в XIX ст.: писемство українське і наука про Україну в Росії; змагання мужиків до волі і землі.— Змагання наших людедей до волі духовної в XVI—XVII ст. і повіська невольство в XVIII—XIX ст.: братства міщанські в XVI ст. і селянські в XIX ст., (людедей бежи і питуни).— Змагання наших людедей до волі і землі в Австрії.— Марність надії на царство і панство.— Своє воля на своїй землі.— Можливість і вартість своєї української держави.— Українська козацька держава XVII ст. і правдива своєї воля: — товариство і безначальство.— Товариство в Січі Запорозькій.— Товариство і громадські змагання і наука в Європі і Америці.— Соціалізм.— Однаковість українських і соціальних змагання.

Конечна ціль громадської праці.— Зміни положини і посередні етації: державні зміни.— Служба людедей з теперішнього панства мужицьким громадам.— Проби такої служби на Україні: українські, польські і всеросійські.— Потреба ясно одмежованого українства в тій службі.— Всевітня наука і краєва праця.— «Всевітня спілка робітників» і товариства по країнам і народам.— Українські потреби громадської праці: політичні вільності, освіленість по країнам і громадам і спеціальність праці; живі повстання громадських людедей; потреба праць не політичних і зріст нових порядків в громадах; праця протиповіська і наукова.— Український соціалізм— не партія, а громада.

Що тепер може зробити українська печать?— Українці в чужій печаті.— Наші думки про чужих людедей на Україні.— Наші супротивники і спільники.— Федеральна спілка в Росії і в Австрії.— Спілка демократії в недержавних породах в Європі.— Користь з неї для державних порода.— Спілка Українців в західних славянами. Порядок видання „Громади“ Женева. Печатьня „Громади“ 1878, 2 фр.

ГРОМАДА, Українська збірка впорядкована М. Драгомановим. № 2. Звістки про Україну 1876—1877. Од впорядчика М. Драгоманова; Життя по селам: I. «Здирство»; А) Богатирі і бідні: 1, Поділ землі. 2, У наймах. 3, Мошенства панів і підпанків. Б) Начальство: 1, Крестянське начальство. 2, Царське начальство. 3, Земство. II «Темнота»: Народні школи на Україні серед життя і писемства в Росії. М. Драгоманова; Що нового по газетах? I—V. С—ого. Україна і центри I—III. М. Драгоманова. Одновіди впорядчика; Прилога. Лічба „Общества особилі політичеськимъ изгнанникамъ изъ Россіи“. Женева. Печатьня „Громади.“ 1878, 8 фр.

ГРОМАДА, № 3. „Лихі людедей“ одні листочок з життя. Женева. Печатьня „Громади.“ 1878, 2 фр.

ГРОМАДА, Українська збірка впорядкована М. Драгомановим. № 4. Біржове мошенство та запродана печать. I, II, III. П. М.; Додаток од впорядчика. (Хиба російської і української печаті про мужицьке життя); Т. Г. Шевченко і його думки про громадське життя, С—а; Уваги впорядчика; Шевченко українівилі і соціалізм I, II, III. М. Драгоманова; Кілька слів про І. М. Ковальського. Е. Ч. Грунт, книжка та „пренятствія.“ (Листи і уваги впорядчика про повинні на Україні); Спомин помершого

ГРОМАДА

УКРАЇНСЬКА ЧАСОПИСЬ

ГРОМАДІВСЬКИЙ РУХ В АНГЛІЇ І ІРЛАНДІЇ

[Кінець]

VII.

Ірландія.

Нам здається, що краще говорити про Ірландію особно от Англії, бо в Ірландії треба звернути увагу не тільки на звичайні державні і господарські справи, а ще і на національні (породні) і релігійні (церковні) одліки цієї землі. До того таки і ґрунтова власність і все господарське впорядкування хліборобства в Ірландії дуже одрізняються от англійського. В Ірландії більша частина людства належить до римської католицької віри і майже всі до иншої породи людеј, ніж у Англії, до Кельтів. Від часів, коли англійські королі завоювали Ірландію, то ця земля не тільки стратила свою політичну (державну) самостојачість, але навіть усі Ірландці стратили ґрунтову власність, котра цілком перејшла в руки англійських панів војаків, або і своїх перевертнів.

Через те лихо крестян в Ірландії гірше, ніж майже в усіх остатніх сторонах світа. Мабуть ніде в світі, окрім кількох частин Індії і Китаю, не буває так часто голоду, як в Ірландії. Звісно, що за самі тільки два роки от 1845 до 1847 людство Ірландії через голод, голодний тиф (гарячку) і насильну колонізацію (виселки) поменьшало на цілих 2.590,000 чоловік, т. ј. від 8 з лишком мільйонів лишилось 5½. І це було далеко не в перший раз: В 1817 році напр. вмерло від голоду 65,000 чоловік, а заслабло 1.500,000. За самий 1850 рік пани, властивці ґрунтів, вигнали 74,171 фермера (чиншовиків) і в 1851 р. в Ірландії було 65,519 порожніх і завалившихся будинків.

Ірландський народ харчується майже самоју картоплеју; і навіть

H-d-H-d-s

тоді, коли в усій стороні панує страшенний голод, — то пшеницю і м'ясо з Ірландії все таки вивозять в Англію, бо однаково прості люде ніколи їх там їсти не можуть.

Так напр. із Ірландії вивезли:

В році.	Гектолітрів пшениці.	Квінталів *) борошна.
1846	4.500,000	1.200,000
1848	3.600,000	1.500,000

Так само

	В році.	Волів.	Телят.	Баранів.	Свиней
	1846	186,483	6,363	259,257	480,827
від жульа	1847/	413,987	17,957	615,050	244,198
до апріля	1849{				

Ось через шчо, коли в Англії людство від 1800 року побільшало в три рази, з 8.900,000 виросло до 25,000,000 з лишком, то в Ірландії зосталося майже таке як і було, т. є. біля 6.000,000. Тим часом англічане говорять, шчо ірландці бідні через те, шчо занадто багато дітеї мають. Англічане забувають, шчо в Англії дітеї шчо року родиться 1 на 28 чоловік, а в Ірландії тільки 1 на 35.

Кожний зрозуміє, шчо Ірландці не без тяжкої боротьби піддалися такому лиху, яке вони терять під англійським урядом. Справді ця боротьба почалась від 1156 року, коли папа Адріан IV подарував Ірландію англійському королю Генриху II. Певно, шчо тому треба було шче завоювати цей подарунок, бо ірландці не послушали папського слова і по волі не піддалися чужинцю. Війна почалась в 1169 р. коли англійське військо висадилось на Ірландському березі і продовжалась майже без перериву більш 400 років, бо Ірландія складалась із великого числа дрібних і спільних між собою королівств, котрі кожне треба було завоювати осібно і вже тільки Яків I в XVI століть-тє був першим між англійськими королями, котрий міг справді казати, шчо він панує над усїєю Ірландією.

Певно, шчо від цього ірландцям стало не краще, а шче гірше. Англічане хотіли їх до решту зничжити і самим заняти весь острів. Вони видали цілий ряд страшенно неправдивих законів, напр. ні одного ірландця не приїмали до урядової служби, під страхом смерті забороняли англічанам женитись на ірландцях, навіть карали англійського властивця ґрунту, котрий приїмав скотину ірландця до себе на випас, або говорив ірландською мовою і т. і. До всього цього прибавилась шче і церковна ненависть, бо коли англічане одступили од римського папи і зробились протестантами, Ірландці, їм на зло, зостались римськими католиками. Англічане силою хотіли завести і в Ірландії свої церковні порядки. Ця боротьба за віру тяглась

*) Гектолітр — трохи більше ніж пів четверті російської. — Квінтал=100 фунтів.

теж більш 150 років, від 1535 до 1690 року, і як кажуть, через неї за самих тільки 12 літ від 1641 до 1652 року, в Ірландії загинуло не менш півміліона людей. Англієській уряд особливо покористувався цими війнами, щоб потроху сконфіскувати (забрати в казну) всі ґрунти в Ірландії і пороздавати їх англічанам. Цей спосіб почався вже в XVI столітьтєу при королеві Елізаветі. Після повстаньїа ірландців за приводом Лорда Досмонда, королева ця в самїй провінції (країні) Мьунстерській сконфіскувала більш 200,000 десятин ірландських ґрунтів. Її наслідник Яків I навмисне видував змову до повстаньїа трьох ірландських князів Тірона, Тірконелья і Догерті, щоб забрати шість північних графств, котрі їм належали, теж біля 200,000 десятин ґрунту. Син Якова Карл I хотів зробити не краще з провінціїєу Коннотеської, але вже не посів тим сам покористуватись, бо в Англії проти нього повстав парламент (земська рада) і королеві пришлося шукати прихильників між ірландцями. На зло англічанам ірландці стали за короля, — а коли йому зрубав голову парламент за проводом Кромвелья, то ірландцям стало шче гірше. Парламенту для воєни були потрібні гроші і він позичив їх в Англії заставивши наперед 1.000,000 десятин ґрунтів ірландських католиків. Далі Кромвель одверто об'явив, шчо він хоче зробити з Ірландії шматок Англії такиї самїй, як Норфольк або Йоркшир і для того всіх ірландців, котрі не загинуть на воєні, або в „Кромвелевих різницях“, як тоді були прозвали воєнній англієській суд, стали вивозити в Америку. Коли ж одначе вивезли 100,000 чоловік і між ними тисячу молодих дівчат, котрих продавали в невольу на острові Жамаїці, то побачили, шчо все ж таки тьажко вивезти все людство, бо і тоді шче приходилося в Ірландії по вісім католиків на кожного протестанта. Тоді придумали иншиї спосіб, дешевшиї, але не правдивішчиї. Розділили Ірландію на дві часті. Одну з їх, зложену з трьох провінцій: Леїстерської, Мьунстерської і Ульстерської (біля 6.000,000 десятин) віддали протестантам, т і одиї девятїї частині вьсього людства, а всім католикам т. і. $\frac{8}{9}$ людей звелено було жити в самїй провінції Коннотеській на 2.000,000 десятин.

Коли в Англіїу знов вернулись королі, то за Карла II, сина того шчо вбито, а особливо за його брата Якова II ірландцям було трохи лекше жити через прихильність цих королів до католицької віри. Як англічане виїать повстали проти Якова II і покикали на королівство його дочку з чоловіком їїї Вільгельмом III Оранським, гетьманом Голландським, то ірландці стоїали за Якова, аж поки їх не побито на річці Боїні 1 юльа 1690 року. Після того Вільгельм Оранськиї сконфіскував знов 700,000 десятин ґрунту. Тільки одна одинадцята частина землі зосталась у католиків, але і то не в ірландців, а в 5—6 багатих сім'ях родом з Англії. Загальне число католиків теж поменшало; вже на кожного протестанта приходилось тільки чотири католика. Після битви на Боїні сила ірландського народу була дорешту

зломлена і більш ста років не чуть було ні про які бунти, чи повстаньня.

Чого тільки не виробляли за ті часи з бідними ірландцями кельтами, то страшно навіть і впом'янути. Майже всі податки лежали на ірландцях, а тим часом вони не могли добре працювати над хліборобством, бо не мали власних ґрунтів; не могли теж обернутись і до рукодільництва чи до хвабричного здобуваньня, бо ті зарані захопили спілки (корпорації) англійських і в загалі протестантських колоністів. Тепер уже і католику ірландцю було заборонено женитись на протестантці і піи, котрих їх повинчав, карався за це смертю.

Тим часом одначе хоч не було вже одвертого бою і спільних бунтів проти уряду, ірландці иншими способами боронились від тьажкого ярма англійських панів. Вони складали з себе таємні спілки, котрі судили завадто лихих панів, лордів, і їхніх пригінщиків, і карали їх різно, як до лиха, котре прості льуде от їх витерпіли. Инши раз тільки калічили їхню худобу, або палили їхні скирди і токи, але не рідко теж підпальували пальаца лордів і вбивали їх самих з жінками, дітьми і родичами. Такі випадки були вже дуже часті в 1760 році і тогді зложилось вже велике таємне товариство, члени котрого звались „білі хлопці“, від білих сорочок, котрі вони одягали, шчоб лекше пізнавати один одного в ночі. Це товариство було нагнало такого страху на панів, шчо вони на кілька років були полекшали свої умови з чиншовиками. Спілка „білих хлопців“ розішлась, але вже за три роки, в 1763 знов зложилась спілка „дубові серця“. Трохи пізніше в 1772 році члени товариства стали зватись „сталеві хлопці“, котрі повстали проти пана, маркіза Донегалья, за те шчо він заразом вигнав усіх своїх чиншовиків. В 1785 році вони знов зміняли своје ім'я на „правдиві хлопці“, потім в 1806 р. спілка звалась „молотниками“, від 1811 до 1829 знов „білими хлопцями“, в 1832—33 „білоногими“ і в 1837 році — „чорноногими“.

В кінці XVIII стол. в часи, коли американські виселенці повстали проти Англії, а французи проти свого короля, тоді багатіі католики в Ірландії почали правити, шчоб де в чому полегчили країну, а особливо в церковних порядках, а инакше збірались повстати. Перельаканці англійський уряд на кілька часу був згодивсь на зміни, але як тільки ослаб повстанський дух в американських виселках, котрі одділились од Англії, а Франція піднала під тьажку руку генерала Бонапарта, то англійський уряд зараз же повернув на старі шльах і навіть покарав ірландців перше, ніж пришла до їх поміч із Франції. Це було вже в 1799 році, але тим часом ірландців заповонених перед судом били кнутами і мучили різними струментами, так само як колись в середні віка. Декого по двічі вішали, — то б то вішали, потім знімали і давали одіти, а потім знов вішали.

В 1800 році, остатній знак самостоїачесті Ірландії, осібний парламент, був скасованій; але по правді кажучи, він сам продавсья англійсь-

кому урядові за 16.000,000 карбованців. Одначе разом з тим почалась дльа ірландців змога користуватись і вільнішим упорядкованьням (конституцією) англійського уряду дльа того, шчоб добиватись законоюу дорогоюу дльа Ірландії і католиків тих самих прав, котрими вже володали англічане і протестанти. Вищі стани в Ірландії најголовніше хотіли добути рівних *політичних* прав дльа католиків з протестантами і коли можна, то і вернути ірландський парламент. На цю, дуже шче вузьку, мету була направована вся праця першого політичного проповідника (агітатора) в Ірландії, Данила О'Конелья. Яому справді вдалось добути в 1829 році *вольу* (емансіпацію) католиків, після котрої була знята заборона католикам бути членами парламента і поступати на урядову службу в усіх чинах, окрім одного лорда-канцлера королевства. Але на тому і скінчивсьа весь здобуток праці О'Конелья, і певно шчо од його простим льудьам в Ірландії, чиншовикам і робітникам, не було жадної користі. В загалі весь рух, шчо підняв О'Конель не можна назвати народним рухом і навіть сам О'Конель цілком був капіталістом, бо хоч він лічивсьа адвокатом, він нажив собі дуже великі гроші посередництвом (факторством) між великими панамі і чиншовиками, певно на кошт остатніх. Окрім того він страшенно переводив гроші, шчо збірив з льудей, на той рух, чи агітацію. В самім 1831 році О'Конель дістав таким робом 260,000 карбованців, в 1832 — 125,000 карб. в 1833 — 139,000 і в 1835 — 200,000 карб. У часи великого голоду 1846 р., дивлячись на безконешне лихо простих льудей в Ірландії, О'Конельєві стало стидно, та тоді вже льуде покинули його слухати. О'Конель, як шчиріє католик, поїхав на богомільє в Рим, але не доїхав і вмер на дорозі в Генуї 15 маїа 1847 року.

При такому напрямку законного політичного руху в Ірландії, під проводом самих вищих етапів і католицького попівства, простим льудьам не було ніякого полекшаньєня, і через те не дивно, шчо, навіть і при конституційному впорядкованьєу, чиншовикам приходилосььа так само, як перше, одбороньатись таємними спілками і тим страхом, котріє ці спілки наганьали на панів, а не надїятись на правдивий суд і на поміч урядників, чи виборних, шчо сиділи у парламенті та складали закони зовсім не на користь робітникам і в загалі простим льудьам. Ці спілки, котрі в XVIII віку і в початку XIX-го проїавлялись тільки часами в најгірші хвилини житьєтя, від тридцятих років XIX віку злились в одно стале товариство, котре мало звязки не тільки по всій Ірландії, але навіть і між земляками, шчо виїхали в Америку та в Англію, особливо в східній англійській країні Ланкаширі. Члени цієї спілки в часи від тридцятих до шістидесятих років цього віку звичаюно звались усі „*Ribbonmen*“ і мали всьуди між собою стосунки і деяке загальне впорядкованьєня, але тим часом напрямком і способом боротьби в кожній провінції був інший і конче самостоїачий. Так напр. на півночі в Ульстері, де було найбільш осели-

лосья англійських колоністів і чиншовиків, так званих Оранжістів, т. ј. прихильників Оранського королевського роду, національна боротьба між ірландцями і англічанами стојала на першому місці. Знов у Конноті, де чужинців не багато, спілки зразу мали ширю громадівськїй напрямок і боролисья найбільш проти папів, котрі немилосердно виганьляли својіх чиншовиків. В Конноті живуть мајже самі кельти, в котрих більш задержались старі звичајі спільнојі власности. В Мьунстері теж аграрні (грунтові) справи найбільш звертали на себе увагу, тоді јак в Лејнстері, де вже багато хвабрик і рукодільства, спілки рібонменів були подібні до англійських товариств оборони. Усюди одначе ці спілки складалисья в тој час, мајже виключно з простих і мало освічених льудей, з чиншовиків, најмитів, дрібних ремесників і крамарів, робітників і раз у раз із самих католиків. Ніколи протестанта не пријмали в число членів; тим часом це робилось не під впливом папів, або хоч не під јавним јіх впливом, бо католицькі папи в Ірландіјі, так јак і інші, тримались језуїтської способу і навіть карали членів тајемних спілок, одлучајучи јіх от причастья. На решті ті спілки далеко не були народоправними ј де јакі між јими присьгагали навіть бути вірними слугами королеві, а коли не королеві, то Данилові О'Коннелю, правдивому королеві Ірландіјі.

Упорядкованьна ірландських рібонменів було таке јак звичајно в старих тајемних спілках, т. ј. з різними церемоніями, тајемними знаками, умовами (парольями), але здається без западто великојі централізаціјі усіх дрібних спілок. Тим часом в інших містах спілки пројавили дуже велику силу ј упертість в добуваньні својејі мети. Так напр. в тридцятих роках цього віку в графстві Лонгфорд в провінціјі Лејнстер один великїй пан, лорд Лортон почав виганьяти ірландських чиншовиків і на јіх місце пријмати протестантів з Англіјі ј Шотландіјі. Так між иншими він отдав девять ферм девјати протестантам: Броку, Дайманду, Мурgedу, Колю, Катаргу, Роллінеу, другому Дайманду, Гуго Мурgedу ј Моррісону. Але шчо з того вишло?

Брок був убитїј в шостїј годині вечера, швидко після того, јак він оселивсья на фермі.

Дайманд був побитїј і все господарство јого зрујновано.

Мурgedу збавили все, шчо він посадив, чи посїјав.

Коля побили жерстоко і теж зрујновали јого господарство.

Катарга підпальували чотири рази ј нарешті устрешили на јого власному дворі.

Роллінеу ј другому Дайманду, котрі жили вкупі, розвалили загопи ј повбивали всю худобу.

Гуго Мурgedа вбили в вечері, јак він і јого сімја грїлисья біля вогню.

Моррісона теж убили в јого хаті, напавши на нејі цілоју громадоју.

Така страшена була ненависть католиків ірландців до протестантських чужинців, котрі приходили јіх виживати з јіх власних ґрунтів.

Тим часом не треба думати, шчоб рібонмени були розбіјниками, або

грабували собі на користь добро з тих ферм, котрі вони руйнували. Цього ніколи не робилось і хоч не рідко траплялось, шчо ірландська молодіж громадоју розбивала пальаци панів, або заарештовувала пошту на дорозі, то при цьому *ніколи не брали грошеј*, а тільки саме оружья, котрого вільна продажа була заборонена. Члени спілок вірно тримались обовязку, даного *навіть панові*, але по їх власній волі. Між иншими в графстві Тінперарі, де спілки мајуть велику силу, був дуже цікавий случай: Один молодіж парубок, Горман, член таємної спілки, напьявсья служити до одного протестантського пана, Фавсета. Товариші Гормана, дізнавшись шчо Фавсет на Різдво зїїхав в Дублін, напали на його будинок, надїючись, шчо Горман пустить їх без перешкоди. Тим часом вони помилились. Горман замкнув двері і почав уговорювати товаришів, шчоб вони не торкали будинка, котрого він вьявсья доглядати. Ті не послухали. Горман мусив оборонятись і вистрелив проводаря спілки Беклеја. Товариші понесли його з собою і він швидко вмер. Вони зїбрали дья його матері 500 карбованців і зробили гарні похорони Беклеју. Горман, на допитанья суда, показав, шчо він стрільвав по чужим, незнаючим йому людьям і навіть мати Беклеја відповіла, шчо син її пішов на заробітки в сусіднє місто Кагир. Гормана спілка не покарала, а тільки за кілька місяців був устрілений поліцейський капітан Лонг в своєму власному домі, за те, шчо він дуже шширо розшукував товаришів Беклеја.

Дья деяких між ірландськими чиншовиками, ґрунтовий террор (страх), т. ї. відомста лихим панам і чужим колоністам, зробивсь неначе головнішоју метоју всього їх життя. Графство (повіт) Тінперарі даје чимало таких прикладів. Років з двадцять п'ять тому буде, жили в Анакартїєській парохії двоје братів Квінленів. Одного звали Михајлом, а другий мав прїзвістко Кет (різака). Вони арендовали невеличку ферму від одного пана, котрий звавсья Блек, і кілька часу жили собі тихо і покїжно. Поруч з ними жило четверо братів Генессі, з котрих один, званій Денісом, служив у Блека за зборщика аренд і підмовив пана вигнати Квінленів і віддати їх ферму братам Генессі. Така неправда перевернула все життя Квінленів і вони порішили жорстоко відомстити. Не проїшло і трьох місяців після того,—як Деніс Генессі вже був устрілений. Хома Генессі швидко після того був убитий на великому шляху від Анакарта до Графона. Третій брат Давид зьякавсья і поїхав в Америку, але Михајло Квінлен знайшов його і там і вистрелив. Четвертий Генессі заїшов кудись так, шчо ніхто не знав, куди він і подївавсья. Кет лишивсья в дома і зробивсья загальним карателем неправдивих панів та урядників. Сміливість його була справді надзвичайна: до одної вдови, котру вигнали з ферми, було послано троје урядників списувати її мајеток. Дїло було вночі; раптово відчинилось вікно. Кет вскочив в хату і зараз же устрелив одного з урядників. Другий, зьякавшись, поліз у комін, але Кет витаскав його за ноги і теж устрелив. Третій тим часом утік у вікно,

та Кет швидко його нагнав і вбив. Не було кому жалітись, не було ж свідків проти Кета.

Тим часом Кету пришлося покинути свою сторону. Він поїхав в Індію і напився в вієкко. Тоді саме починались бунти індусів. Кет отлічився як один з найхрабріших, најслухняніших жовнірів. Війна скінчилась, він вернувся до дому і знов став головою всіх вчинків в гуртовій боротьбі. Усі знали, що то він робить, але ніхто не хотів його видати.

Якось зустрів його на дорозі ксьондз жіхньої парахвії і почав його вговорювати, щоб він покинув своје негарне життя і прийшов висповідатись. Кет на це почав отпрошуватись, кажучи, що треба йому почекати сповідатись, поки він не покочить з одним злодієм, шотландцем. На ренті він таки обіцяв ксьондзеві висповідатись і справді прийшов в субботу в церкву і став шчиро молитись і плакати; тим часом служба кончилась, а Кет усе молився і плакав, але до сповіді не јшов. Ксьондз чекав на його більш двох годин, да так і покинув його в церкві. Таке тьаглося більш двох місяців і ніяк Кет не міг зваятись висповідатись. Швидко після того він на чомусь попався під суд. Він написав капітанові свого бувного полку, котрого колись виратував від смерті в битві при Собраоні, і тој парочито пријхав і дуже обороняв Кета перед судом. Через те, мабуть його і не повісили, а тільки заслали за море на вічне життя.

По більшій часті прості льуде всі обороняли і переховували тих, що карали панів за жіхню неправду і через те рідко хто між јми попадався урядові в руки. Іншиј раз навіть вони не ховали својеї радості, коли хто небудь увільняв јих от дуже ненавистного всім лорда. Так напр. в повіті Мајо, льуде на базарах, дізнавшись про вбивство одного з таких лордів, зъявши шапки, християсь і казали: „Слава богу, цього ранку згинув најгіршиј тїран в повіті“.

Певно тим часом, що всі такі почасті і випадкові карі не могли докорінно змінити ні порядків чиншовництва, ні в загалі відноси між панами і простими льудьми. Дља такої зміни потрібно більш сталого, впорядкованого і поступовного руху, потрібно впливу льудеј освічених і шаршого напрямку, ніж були О'Конель і його прихильники. Справді в сорокових роках стало складатись таке товариство і швидко воно стало мати велику силу, особливо коли під впливом страшенного голоду 1846—47 років, недовольство ірландського народу проти уряду і панів шче дужче побільшало. Це товариство звилось „Молода Ірландіја“ і було зложено најголовнішим робом із писачів, лікарів, адвокатів і т. і. В перші часи проводарем жіхнім був Сміт О'Бріен, до котрого швидко пристало багато молодих льудеј, між іншими Дефі, Девіс, Дільон, Мічель, Мігер, О'Догерті, Догені, О'Довог, Селіван і другі, всі льуде освічені і спосібні до письменської праці. Між јми було теж чимало льудеј з поетичним талантом, особливо між жінками. З јих найбільш прославились троје: *Ева* (Мері Келлі), *Мері* (Еллен

Довіниг) і *Сперанца* (Франсес Ельгі). Остатня мала великий вплив не тільки своїми віршами, а також і політичними творами, так напр. вона зложила в 1848 р. дуже звісну прокламацію (привиний лист) „*Acta Est Alea*“ („кости кинуто!“ — гра почалась!), об'яву воєни англійському уряду.

Тим часом і середь „Молодої Ірландії“ не було коначної згоди між усіма членами і як настала доба революційного руху в 1848 року, то в товаристві пројавилось два напрямки. Одні, під проводом Мічеля хотіли зараз почати повстання, другі знов з Смітом О'Бріеном і Мігером, бажали перш краще підготувитись. Уряд звелів був арештувати всіх трьох, та тим часом не зміг обвинуватити двох ostatnich і був присилуваний судити самого Мічеля і присудив його на 14 років заслани за море. Народ був зібравсь на вулицях Дубліна, щоб його увільнити, але уряд звелів таємно і під великим конвоєм перевезти Мічеля на корабель і зараз рушати.

Такий поступ уряду страшенно розсердив льудство всього острова. Сміт О'Бріен і Мігер теж пристали до того, щоб робити повстання в августі місяці 1848 р. і почали їздити по краю, проповідуючи ту думку і збираючи льудей і оружжя. Тим часом, уряд вже в юлі скасував на час в Ірландії „*Habeas Corpus*“, т. є. заборону арештовувати кого небудь без суду і звелів зараз же замкнути Сміта О'Бріена і інших членів спілки Молодої Ірландії. На тої час О'Бріен був в повіті Вексфорд, але зараз поїхав в Тіперарі, де він надїявсь зібрати більш льудей для оборони. Льудей зразу було справді зібралось досить, та швидко поприходили католицькі нони і почали одговорювати мужиків од бунту, кажучи їм, що без доброго оружжя і виорядкованья вони нічого не подіють з військом, що О'Бріен і Мігер справді чесні льуде, але нічого не розуміють у воєнному ділі і т. д. Більша частина мужиків послухала ноніських одговорів і покинула О'Бріена, а з ним лишилось всього кілька сот чоловік. Швидко вони зустрілись з поліцейським обходом, котрий замкнувсь на фермі біля Балінгарі і почав стрельати по льудях, котрі були з О'Бріеном. Не змігши взяти ферму приступом, мужики хотіли її підпалити, але О'Бріен заборонив це робити, бо він знав, що на фермі було п'ятеро малих дітей вдови, властивиці того будинку, котра стоїючи на колінах прохала його не підпальвати хату. Льуде О'Бріена дуже на його прогнівались за таку його мнякість, по їх думці не розумну, і майже всі покинули повстанья і поросходились по своїх домах. О'Бріен з трьома товаришами мусів тікати в гори. Пізніше трохи він і Мігер і О'Доног були шімані і присуджені до смертної кари через повшанья і четвертування, але були помилувані на висилку за море на вік життя. Дільон, Догені і кілька сот інших членів Молодої Ірландії мусів тікати в Америку або в Францію. Між ostatnimi був і Джеймс Стефенс, молодий інженер поранений поліцією в часи

осади ферми в Балінгарі 29 жульа 1848 року і котриј через кілька років став головою змови Феніјів.

Після голоду 1846—47 років і невдачного бунту 1848-го стан чиншовиків шче далеко погіршав, тим часом одначе де хто і в англійському уряді став звертати увагу на всю ту неправду, котру ірландці терять від своїх панів. В тіј частині Ірландії, де вже єсть найбільш протестантських колоністів, т. ј. в Ульстері, шче з прошлого віку між панами і чиншовиками відносини були трохи ліпші, ніж в остатніх місцях острова. В Ульстері пани не могли проганьати чиншовиків, коли їм те було вгодно, але повинні були витримувати до строку умови і уплачувати чиншовикові всі його видатки на полішпананья ґрунту. Така умова звалась „Ульстерським звичаєм“ і через його в Ульстері строки аренди були по більшій часті довгі, бо пани, під страхом уплати за полішпананья господарства, иноді по довгу не набавляли ціну на землю. В остатній Ірландії більш 500,000 ферм були арендовані „на волі“ (at will) т. ј., так шчо панові було вільно прогнати чиншовика, коли схоче.

В августі місяці 1850 року в Дубліні був великий зїзд членів ліберальної (вільнодумної) партії в Ірландії, на котрому було постановлено впорядкувати велику спілку чиншовиків (tenant league) для того шчоб добитись права аренди (tenant right), т. ј. права чиншовику держати ґрунти в аренді, поки він платить умовлену з паном ціну, і заборони панові більшати арендну плату. Така спілка справді була впорядкована і під впливом Деффі і Лукаса діло перших два роки пішло дуже добре. На лихо воно пізнішче попало в руки нешчирих льудей: Джона Седлера і Вілліамо Кега, котрі пристали до уряду, позајмали важні місця і страшеними мошенствами загубили весь той рух. Седлер був уже міністром фінансів (скарбу) в англійськїм уряді, коли открилось, шчо він підробляв урядові папери. Јому не можна було ніјак уже одкрутитись і він отравивсья синильною кислотою. Це було в 1856 році в февралі і випадок цей мав великий вплив на новий зріст революційного руху серед ірландців, котрі шче краще побачили, шчо з урядовими льудьми не варто їм мати ніјакого діла. Далекі пізнішче вже, в 1870 р. під міністерством Гладстона був виданий арендарськїй закон (tenant act), по котрому ольстерськїй звичай росширено на всю Ірландію. Але ж цей закон не забороняє панові виганьати чиншовиків, а тільки потрібує шчоб це робилось *законним порядком*, по ревізії осібним поземальним судом умов між паном і чиншовиком. Англійськїй уряд в загалі вмїє видавати такі закони, особливо для Ірландії, котрі не виновняють своєї мети навіть і на половину. Так напр. в 1869 р., коли Гладстон провів в парламенті закон про роспродажу мајетків англійських попів (урядової протестантської церкви в Ірландії), то справді в їх сконфисковано всього на 70.000,000 карбованців із загального мајетку в 160.000,000 карб.

Тим часом, особливо після 1848 року, в Сполучених Державах пів-

нічної Америки набиралось усе більше і більше ірландців. Вони звикли там до вільніших порядків, мали волю і змогу впорядковатись у спілки, де які між ними понаживали чималі гроші і так як вони в загалі не забували своєї сторони і піддержували стосунки з родичам і приятелями в Ірландії, то швидко почали мати великі впливи на тамоні діла і зробились дуже страшними для англійського уряду. Як почався бунт індусів, то ірландці теж зложили, під проводом Стефенса в 1858 році таємне революційне товариство звісне під ім'ям змови Фенікса. Тим часом ця змова була швидко розкрита і зничтожена англійським урядом, частиною навіть за поміччю католицьких попів і деяких між членами поступовної ірландської партії, котра в той час ще була супротивна всякому революційному руху. Змовленники були строго покарані, деякі до десяти років каторжної праці, але Стефенсу знов вдалось втікти в Америку. Там він упорядкував нове велике товариство по звичайному подібю таємних спілок з кількома ступіннями посвяти в таїні революційного руху і завидно великою централізацією. Уся спілка ця в усьому слухалась невеличкої головної ради, котрою Стефенс управляв, як сам хотів. Усе товариство в куні стало зватись „Феніями“ на пам'ять от колишнього ірландського козацтва і його гетьмана Фіна, жившого тому тисячу і сімсот років. Хоч фенії в загалі були католики, то все ж вони ніколи не згодивсь з католицьким пошівством, котре ніяк не хотіло дозволити мирянам складати таємні спілки, члени котрих були б зв'язані між собою клятвами. Не дружили фенії теж і з ліберальною поступовною партією, так званими Home Ruler (Домоправцями), котрі конституційним і мирним шляхом хотіли здобутись права мати в Ірландії власний парламент і місцеву самостоючість. На решті фенії не були і громадянами, бо вони не устоювали дуже за чиншовиками і наймитами і боїлись розірвати стосунки з панам і багату ірландською буржуазією, від котрих вони найбільш користувались грошми. Таким робом феніанство було рухом тільки політичним і національним, та і то початим не в загалі всім народом, а не дуже великою спілкою льудей, правда дуже ширих і революційних, але не певних народоправців і ще далеко не громадянців. Через те рух цей і не мав дуже великого числа прихильників і не міг здобути своєї мети, напевні навіть не міг її ясно поставити. Це напр. видно з того, що најгорячіші між ірландськими революціонерами в Америці, котрі в своїх газетах, друкованих в Каліфорнії і в інших державах одверто пропонували 1000 карбованців награди тому, хто застрелить такого то лорда (ім'я було названо) в Ірландії, тим часом не знали, чи стојати їм в Америці за волю негрів, чи напротив її. Як почалась в Сполучених Штатах межуєбна війна, то фенії розділились і кожний пішов з своїм штатом, т. є. не рідко ірландець проти ірландця, навіть фені проти фенія. В 1865 році Стефенс, при помічі своїх товаришів: О'Лері, Лебі, О'Донован Росса, О'Копора і інших за-

вів велику часопись „Ірландський Народ“ в самому Дубліні і сам став жити під Дубліном, ховаючись від уряду і підготовляючи повстання. Оружжя і гроші шли найбільш з Америки, таємна спілка феніїв більшала і чим далі напрямом неї робився більш народоправним. Стефенс почав називатись „Впорядчиком Ірландської Республіки“ і до початку бунту лишалося всього кілька тижнів, коли уряд через свого шпіга, Пієра Негля, одного з найближчих товаришів Стефенса, дізнався про всі ті заготовки. Зараз же були зроблені обшуки в видавничтві „Ірландського Народу“ і в найголовніших між членами спілки феніїв. Стефенса зразу не знайшли, бо не знали ім'я, під котрим він жив; за те арештовали О'Лері, Лебі, О'Донована Росса і багато інших. Перших двох присудили на двадцять років каторги, а третього по вік життя. Тим часом знайшли і Стефенса і посадили його в Річмондську невольу, але не змогли його там удержати: через два тижні він утік і швидко був уже в Америці. Весь 1866 рік пройшов тихо і покійно, але в 1867 р. феніїв із Америки знов хотіли упорядковати повстання, на цей раз уже не під проводом Стефенса, з котрим вони посварились, через його загато гордії і деспотичний характер. Від того часу про революційну діяльність Стефенса вже нічого не чути, але не нашлось у феніїв і иншого чоловіка, котрий міг би зацьати місто і через те повстання 1867 року дуже швидко було задушено.

Шелья того феніанський рух проявився тільки деякими дрібними вчинками, напр. взривом Клеркенуельської тюрми в Лондоні, при чому вбито 12, а покалічено 120 коиче неповинних людей. Певно, що такій спосіб діяльності не міг мати доброго впливу на розвиток революційного руху в Ірландії. Частиною через те, частиною через трохи оільнішчі закони, видані Гладстоном в 1869 і в 1870 роках, найголовнішим же робом через впорядковання в 1870 р. Домової управа (Home Rule) феніанство потратило більшу частину своїх прихильників. За остатні часи, особливо за остатні два роки, питання про ґрунтову власність, про відносини чиншовиків до лордів, знов стають на першому місці. Случаї убивства лордів чиншовиками тепер знов такі часті, як були тому 30—40 років: за самі остатні часи устрілені лорди Лейґрім і Монтморріс, не говорючи вже про велике число инших панів, не стільки знаємих. З другого боку одначе треба признати, що і освічені патріоти ірландські виходять по троху на простішчу дорогу. Вони впорядковали так звану „Ґрунтову Спілку“ (Land League), котра хоч далеко поміркованішча від феніїв, по способам своєї боротьби, але далеко радикальнішча по своїм думкам про громадські справи. Ґрунтова спілка бажає корінного переробу ґрунтової власности в Ірландії; вона хоче, щоб уряд викупив у панів, або яким инчим робом наділив власним ґрунтом чиншовиків і наймтів і раз на завше покінчив з користуванням кількох мільонів людства кількома тисячами великих властивців ґрунтів. Тепер уже єсть кілька ірландських виборних, котрі і у парламенті і на

великих мітінгах (сборах), в різних містах Ірландії, одверто ставлять питання корінного переробу поземельної власності. 5 Новабря 1880 р. уряд навіть назначив суд над Парнелем і чотирма другими виборними і сьома иншими членами ґрунтової спілки і заміривсь скасувати на час грамоту Habeas Corpus.

„Ґрунтове братство“ одначе не перельакалось і де далі, тим го-
стріше стає його боротьба проти великих ґрунтових властивців, по
більшій часті чужинців серед ірландського народу. За остатні місяці
1880 року найбільш говорили і писали по часописах про англійського
капитана Боjkота, котриј својеју заздрітьу і неправдивітьу пробу-
див до себе ненависть усіх чиншовиків доволі великої округи. Ірландії
положили на його правдиву заборону. Бојачись відомсти від таєм-
ної управи ґрунтових спілок ні один робітник не міг ставати до
праці на полях Боjkота; ні один чоловік не смів у його арендувати
ґрунт, навіть усі кущі в містах зреклись продавати йому якій не-
будь товар, або в його шчо закупляти. З ним зробили так само як у
старі часи було з прокаженими, т. ј. його не вбили, а просто вики-
нули з громади і конче з більшим правом, ніж прокаженого. Але це
показує, яка вже велика постала спільність в Ірландії не тільки між
чиншовиками і наїмтами, а навіть і з дрібноју місцевою буржуазіеју.
Але і Боjkот був чоловік упертиј. Він потребував в уряду цїлих
дванадцять поліціянтів з рушницями і під їх обороною ходив сам з
својеју сімјеју обробляти свій ґрунт. Але швидко і цього стало за ма-
ло. Шщоб обороняти поліціянтів від раптового нападу членів ґрунтових
спілок, треба було зробити осібну залізну будку на колісчатах, котру
можна було б перевозити з міста на місто по вельоу полью Боjkота.
Будка була зроблена на хвабриці в однім з великих міст Ірландії,
але для того шщоб жеї перевезти з станції залізниці до мајетку Бој-
кота, треба було проводити жеї з конвоєм з чотирьох сот жолірів,
шщоб обороняти от наговну ірландців, особливо жінок. Навіть з Англії
почали приїждити добровольці обороняти Боjkота з ненависті до ір-
ландців. Уся ця боротьба получила таку славу в Ірландії, шчо від
того часу **заборонити** якого пана звать **бојкотувати**. Уряд стратив
не одну тисячу карбованців на оборону Боjkота, але тој шче був
такіј безстидніј, шчо запрохав шче 60,000 карбованців від уряду
за потрати, котрі він мав от членів таємних спілок, і Гладстон, на
решті розсердившись, відповів Боjkоту через секретаря свого, шчо і
так уряд пособляв йому більш, як треба.

Тим часим суд над Парнелем і його товаришами став на черзі і так
як рух серед чиншовиків в Ірландії не втихомиривсь, то і пита-
ння про скасування на час Habeas Corpus робилось усе гостріше
і гостріше. Уряд на решті шче надїявсь, шчо суд присяжних по-
карає Парнеля і його товаришів і тим залькає Ґрунтове братство.
Але вишло шпакше. Присяжні не згодились між собою і після пјати
годин розмов і сварок, десять чоловіка з них подали голос за увіль-

неп'яна оскаржених і тільки двоє за кару. По англійському закону треба в таких річах повної згоди всіх присяжних і через те їх знов заперли, шчоб вони між собою змовились, але вже на короткій час і тільки дльа виду, бо уряд божавсья шчо на решті десять чоловік переконають двох, а це був би вже западто великий успіх дльа Ірландців. Тим часом і так оскаржені були увільнені і уряд тим розгніваним поставив на чергу зараз же закон про скасуваньна на швторо року Habeas Corpus.

Тоді ірландські виборні поставили собі як можна довше затьагувати в парламенті розмову про цей закон, котрий віддає все льудство Ірландії безборонно в руки англійського уряду. Але Ірландських виборних дуже не багато, бо в Ірландії із 5½ мільонів льудства, всього 900,000 чоловік належить до таких сімеї, котрі мають право вибрати послів, т. j. ¼ всього льудства, між тим як в самій Англії маже ціла половина має те право. Та і з ірландських виборних тільки 37 чоловіка стали за одно з Парнелем. Усе ж таки спосіб боротьби вистачив на кілька днів, бо парнелівці один після одного, прохали слова, і промови їхні були дуже довгі, так шчо інші засіданьна парламенту тьаглисья от двадцяти і навіть до сорока двох годин. Як ірландські виборні, так і їх супротивники англичане перемиьались через кілька годин, шчо б мігти витримати таку довгу і гостру розмову. Але певно, шчо як парнелівців ледве одна п'ятнадцята частина, то вони швидче зморились і через те, може перш від англичан, почали виходити з рьамки звичайної парламентської бесіди, починаючи говорити западто різко. Може це так тільки і здавалосья парламентському начальству, т. j. председателю і його посібникам, котре складається з самих англичан по більшій части, але в кожному случаї одного з ірландських виборних, Біггара, навіть силою виведено з парламентського залу.

2 Февральа 1881 р. в ранці, після того, як парламент просидів більш сорока годин, — председатель, проти вьсяких звичаїв, сам закінчив розмови про те, чи пускати читати закон про скасуваньна Habeas Corpus, чи ні. Парнелівці запротестували і вишли з зали, а парламент порішив, — читати закон, котрий уже вьспіли напечатати в газетах теж проти звичаїв. Гладстон вніс новий закон, шчоб председателю вільно було в зв'єсних випадках скіпчати розмови в парламенті і примушувати членів приступати до голосуваньна. На другий день стало відомо, шчо начальство заарештувало Михаїла Девіта, одного з најголовнішчих вчинальшчиків „Грунтової Спільки“, котрого було присуджено на 7 років каторги за феніанство і котрого перед тим випущено на вольу до строку з умовою, шчо б він не робив противно законам. Ірландські члени парламенту добивались, шчо б Гладстон одновив, за шчо взято Девітта, а Гладстон не хотів про те говорити, а замість того став говорити про новий закон про права председателша парламенту. Двох ірландців виведено з зали за те, шчо перебивали

Гладстона, — а далі парламент поклав вигнати з зали всіх ірландців, котрі не слухались председателя і не голосували тоді, як парламент голосував за те, чи вигнати їх товаришів, чи ні. Всіх тоді було вигнано 36 ірландців (звісно тільки на той день, а не на завше) і введено з зали за руки.

Вигнані ірландські виборні зібрались особно і зложили маніфест до ірландського народу: Ось що в йому говориться:

„Земляки, в той час як сила уряду ірландського касує закони і бажає у вас відняти кожну діяльність в упорядкованій нашого краю, проти нас, ваших виборних в громадській палаті теж прикладають грубу силу, замість закона. Бажають відректись от звичайного і законного способу дльа розмови і праці в парламенті і рішити нашу сторону і тих вільностей, котрі вона і досі мала, накладає на нас такі обов'язки, от котрих ми відступитись не можемо.

„Через те ми противились постановам уряду, не виходячи, на решті, за грешницю звичаїв і законів парламентської розмови. Тепер урядові треба переступити власній свій закон, шчо б нас прислудувати. В прошлу середу (2 февралья 1881 р.), не шануючи законів і вільностей парламентських, нам заборонили говорити. Зробили це не за тим, шчо б видати який добрий закон дльа *англійською* народу (котрому ми завше ради пособити), але дльа того, шчо б прислудувати до лихого закону дльа народу *ірландською*.

„Того вечера прогнали сидюу з палати тридцять п'ять чоловік наших виборних за те, шчо вони устоювали за нашу правду. Такі річі робились тільки в најгірші часи Стьюартів.

„Вони покориштувались тим, шчо нас не було, шчо б прислудувати палату до закону проти Ірландії, котрий дає самодержавну силу кільком особам, а в нас отнімають, в нас, ваших виборних, усяку охорону дльа вільності нашого слова і діла. А тим часом ми чуємо, шчо в Ірландії обставини роблятьсья все гірші і гірші.

„В противность закону забороняють громадські збори (мітінги) і арештують кожного, кого їм забажається. Не далі як учора один чоловік, котрого і ви всі добре знаєте (Михаїло Девіт), чоловік поміркований і терпеливий був, арештований і відсланий на каторгу (на 7 років).

„Земляки, ми просимо вас середь усїєї цієї неправди бути покійними і витримувати дльа того, шчо б верх лишивсья за нами. Не робіть непорядку, не зачинайте сварок, особливо не дозволяйте собі ніяких переступів, але ж і не піддавайтесь суму під впливом часового пануваньня тероризму. Вірьте в своју силу і правду, і нарешті верх буде за вами.

„Ми обертаємось теж і до наших земляків, шчо живуть в Англії, і просимо їх, шчо б вони затримали гнів свій і не сварились з англійськими громадянами, між котрими вже је чимало голосів нам на користь.

„Земляки, в кожному случаї ми робитимемо в тім напрямку, котрий

лічитимемо најліпшим дьла добра нашого народу і просимо вас піддержати нас поміркованієм, перушимієм вашого впорядкованья і упертостю в боротьбі, котру ми маємо почати“.

Під цим маніфестом підписані Парнел, Карті і шче тридцять п'яти ірландських виборних.

Заразом з цим протестом појавилась відозва от жіночого відділу Грунтової спілки, котриј оце тільки був упорядкованіј, під впливом усіх неправд, упавших за остатні часи на голову ірландського народу.

Під тоју відозвою підписані: Анна Парнел, Анна Стріч, Нанні Ліч, Гаріет Бері. Як ми вже бачили навіть і в двнішчі часи, в сорокових роках, в Ірландії жінки мали великіј вплив не тільки в письменности, шчо, як звісно, діється і в Англії, але навіть і в політїці, шчо в загалі окрім Франції, не часто трапляється в Західній Европі. Таким робом замір скасуваньня Habeas Corpus не тільки не залякав відьміј рух ірландського народу, але навіть визвав на світ нову його пројаву, велику жіночу спілку, від котрої можна надїятись багатов помічі дьла коначного розвитку самостојачесті Ірландії.

Треба до цього шче додати, шчо в Ірландії в загалі, навіть најменьш освічені луде, дуже поважають жінок і шчо кожна дівчина, або молода жінка можеть сама і безопасно проїти усьу Ірландію. В загалі число переступів, не проти осіб, а проти власности, в Ірландії далеко менше, ніж у Англії, і навіть менше ніж у Шотландії. Не дивлячись на велике число так званих аграрних вчинків, т. убивства лордів і їх офіціалїстів, бойкотїзму і т. і усе ж в Ірландії на 5½ мїліонів лудства бїльш як у два рази менш лихих вчинків буває шчо року, ніж в самому місті Лондоні при лудстві меншїм від 4 мїліонів. Усе це багатов говорить в користь духовного розвитку і моральности ірландського народу.

Остатніми дньами рух в Ірландії знов приймає гострішчіј напрямок. Так напр. виборніј Дїллон, на зборі вигнаних з парламенту депутатів, вже одверто пропонував видати маніфест до всіх чиншовиків, шчоб вони заразом усі перестали платити аренду лордам і іншим великим ґрунтовим властивцям. Навіть у Лондоні 7 февральа був великіј збір ірландців і англїєських народоправців, в Трамалгар-Сквері, шчоб опротестувати пошту и уряду проти ірландських виборних. Збір вибрав од себе кількох послів, котрі б пішли до Гладстона з прошенїєм шчоб він узьав назад закон, шчо касує Habeas Corpus. Але поліція, в великім числі, не допустила навіть тих послів до палацу першого мїністра, котриј знаходиться в улиці Довинга. Між тим парламент уже спокївно, ніким не перешкодженїј, розмовляє про те, як краще знищити остатню волю в Ірландії.

Конче не можна бути певним, шчоб Ґрунтова спілка добилаь мирним шляхом своєї мети, але в кожному випадку, хоч і буде дьла того потрібно оружье повстанья, воно матиме тепер під собою далеко бїльш правдивого ґрунту, ніж у 1848 р. або в часи фенїїв.

В загалі можна надіятись, шчо як тільки ірландці стануть на шчи-ро громадівський ґрунт то при їх революційному напрямку і гарьачому характеру, громадівський рух в Ірландії піде швидче і стане крешшим, ніж в Англії, де, правда, більш освіти і спільности, але далеко менш звичаю до бунту і прихильности стојати за правду навіть проти закону.

С. Подоліський

МОЇ І ЛЬВУЦЬКІ ГРІХИ,

А ПАНСЬКА ТА ПОНІВСЬКА ПРАВДА

I.

Настало у Львові арештовані соціалістів.*) Присилає до нас пін паламарь: раз, другий, ба і третій—по мене. Я не пішла, бо м знала, чого: він певне гадав, шчо аж тепер мене відмовит, аби ја не слухала того, шчо брат розповідає. Кажут мині мама: „ану-ко ти піди до попа, чого він так в водно присилає до тебе, хто знає, ци того, — може він ничу потребу має до тебе?...“ А, коли, кажу, він має потребу, то нај приїде до мене — не ја до него!“ Присилає пін четвертий раз уже дьика, аби м попала соціалістичні книжки, як мају; бо як їх најдуть, то всіх з дому заберут до креміналу. „А мині, каже дьик, аби ја і не признававсь, шчо ја вам вујко, бо і мене замкнут“. Кажут шче вујко, шчо пін-дві дав братови 30 реньских, як був слабий у Львові. „Видите, каже, і ја јему робив добре, а він от шчо!“

Далі пішла скрізь поголоска, шчо брата арештували. Зачьли сходитись льуде: „ба шчо то такого, шчо Иванового сина арештували?“ Одни кажут, шчо може він касу обікрав, другі, шчо може підробјував гроші? „Бо шчо ж, кажут, за инче ми кари не знајемо, як за підробјувані гроші і за крадіж та за розбіјство! Але ми не можемо сказати, аби він кого вбив, бо він не подьібний до розбіјників.“ Де-котрі шче і кешкујут: „ото, кажут, дав Иван свого сина до креміналу, то певне комусь на офіру!“ Пријшла неділь: пан отец духовний кажут на казану в церкові, шчо Павлика арештували, бо в него најшли три фірі книжок заказаних, а тих других арештували, бо він з-за границі і належі до тих книжок. Льуде, знув бесідуют: „ба, то не инакше, кажут, лиш тоти з-за границі, то певне закрали десь з друкарні книжки і привезли до Павлика,“ а инчі говоры, шчо то може такі Павлик обікрав у Львові друкарню, бо з-за границі везти три фірі книжок, то би більше коштувала дорога, як тоти книжки“. При-

*) В початку 1877 р.

ходьї до нас с церкви луде: „ци то правда, кажут, шчо пїп говорив?“ Ми кажемо, шчо не можемо знати, бо смо там не були.

Никола. Та де то може бути правда! Та же подумајмо собі, кїлькото книжок помїстив би на одну фіру, не так на три!

Андрїј. Та шчо ви говорите, Никола, аби наш пїп брехав?

Никола. А ви гадали, шчо попи саму правду говорї? Попи најбілше брешут. Адже лиш мїркујте по цїм, шчо наш пїп хвалитсьї, шчо якби не він і шче якїсь там другїй пїп, то би Павлик був не вївчїсьї, і знов, шчо в него нашли три фірі якїхось книжок, і шчо с тих, шчо тут арештували, то дали кїлькох на Сибїр.

Андрїј. Та почакајте, Никола, може ј то правда все.

Никола. Ну, ја ни так дуже і шпїрајусьї, шчо то ни правда, бо м там ни був, але борше буде шпїрава, як правда, бо ј пїп ни повинен говорити, коли там ни був. Васильу, добре ја кажу, ци ні?

Василь. Ну ви мајете рїхт, шчо ј пїп ни повинен говорити, коли там ни був, але бо він шче каже, шчо він нїраз робив добре Павликови, от, каже, дав 30 р., а Павлик то...

Никола. Ну, шчож такого попови Павлик? Ми тїлькo знајемо те пер, чому пїп каже, шчо він робив добре Павликови, бо мав дати 30 ренських, але шче с того не знајемо, шчо злого попови зробив Павлик?

Василь. А то би варт направду запитатсьї самого попа?

Ја. Ја знају, шчо пїп дав братови тїлькo 5 р., як був слабіј, але ј то не јего гроші.

Иван. Адьїт! яка правда. А ја вам скажу до того, шчо хоть би він дав і 100 р., то нїц ни значит, бо тотї гроші він својїми руками ни заробив. Јак дав, то льуцьких, не својїх, бо попам лехко приходї грошї: от, пїде на одиї погрїб, погалїкаје трохї та кадїлицев помахаже, тај маје 10 срібних,— а нам треба богато робити на 10 ренських.

Андрїј. Ја би галїкав цїлиј тїждень та кадїв, лиш коби хто платив.

Василь. А шчо ви такї лїхї на попїв?

Иван. Того, шчо обмовїјут другого. Лудем заказујут, шчо то грїх, а сами, видко, не бојасьї грїха. О!

Василь. Та чејже не всьї такї брехливи, як наш?

Андрїј. А скажїт же ви, кїлькo справедливих?

Луде говорили то сьїк, то так, а далї каже одиї:

— Ану, газди, по домах, ми засидьїлсьї, а завтра би вставати скоро день, та заробїти руками, не так як попи — галїканьїм... А тото ми шче будемо знати...

Минуло пару день,—дивимосьї, јде шандар до нас. Ја зараз здогада-ласьї, шчо перејмили мїј лист до брата, в котрїм ја писала, шчо читају лудїм книжки о рївности всїх і неправдї на свїтї, та ј за тото, шчо вїробїјут у Косовї лудїм попи та пани.

Входить шапдар до хати: ја сиджу та шију. „Це, каже, ваші донька—Анна?“—А це!—Даје він мині фирльадунок*) до канцелярії і такі каже, аби ја з ним ишла до староства. Прихожу,— панів шче нема. Приїшли, віпитали мене за тот лист, списали протокул та ј питајут:—јакі ја мају книжки? „А, кажу, мају всіки: великі, малі. „А ми, кажут, ідемо подивитисі“. „Проше“, кажу. Приїшли до нас, передивилисі, і позабирали дејакі с тих, шчо друковані в Кієві, та ј „Друга“. Кажут мама: уни шче пријдут до нас на ревізіју. Молодча сестра каже: „ану-ко ја понаписују шчо, аби м знала, ци дурні вини, ци розумні?“—„А јакже ти будеш знати, кажут мама, јакі вини?“—А так, каже, шчо јак будут забира-ти тото, шчо ја напишу, то буде значити, шчо дурні, а ні,—то розумні.—А-ја, ни мали би шчо брати, та твоје писані, кажут мама.—Понамазувала вна такі шчось на паперцях, тај поскладала до столика. У два дни, дивимосі, а то таких драпіжників иде, шчо боже твоја сила! Ввалили в хату: таке бурикајут та перевертајут, в хаті, в одній і другій, в сінях, на поді, по за хатов, в коници, в загороді. Ов, гадају собі, јака тверда ревізіја!—А тато кажут: ја злодіјство не проважу, та ј незнају, чоґо це в мене шукајут?—А хто тобі вишен, каже один підпанок, шчо такого фажного сина мајеш, шчо розогнієсї в креміналі, або на шибеницьу іде?—Але адјунт борше д нему: Цы-хо пан—тераз шибеницьи нїма!—Мама тоґди сплакали та ј кажут: „ја знају, шчо мїј син був добриј і добре сї вчив, за зле јеґо не могли взяти, а тото, шчо він хоче, аби всі лїуде були рівні, то він пријшов на добриј розум, бо так такі маје бути.“ Пани лиш глип один на одного. Обшукали вини скрзь, а далі кажут всім с хати виходити, лиш ја аби лишласї тај два свідки. Обшукали мене; навіть черевика казали здојмити тај шпоргалцесї в них, нїби ја там розум сховала, ци шчо? Потому кличут најмолодшу сестру: ану, кажут, розберисї, та покажи нам, шчо мајеш в кішени? Вна лиш распасала спідницьу, тај показује, шчо нїма нїчо в кішени. Питаје адјунт: а мајеш ти другу спідницьу? А мају, каже, шче дві сховані (вна нїби чинитсї, шчо не знаје, за јаку він спідницьу питаје, а він питав, ци шче нїби на собі не маје?). Обшукали далє другу сестру, маму, татови навіть казали скїнути постолі, і там шукали. Посисували, јакі в нас книжки, позабирали тоті паперці, шчо сестра јїм налагодила, взїли мішок, спакували то все, запечытали громацьков печытков, адулн одному на плечі, тот потеленавсї з книжками.— Ја, каже адјунт, перешукају шче в канцелярії, бо мині треба јти та арештантів віпускати.— А він не пішов до канцелярії, але пішли до других лїудіј перевертати господарство так, јак у нас перевернули. У других, јак шукали, то казали, шчо шукајут крадених та підробљуваних грошиј. А то, кажут, потому лїуде, јакі вини мудрі: кажут, шчо шукајут грошиј, а забирали папері та книжки такі, шчо миши не дої-

*) Позов. Німецьке—Verladung.

ли! В одної кушніркі роздивились на гроші—ци не підробжувані, а дале питають: а ци жи шче де в вас гроші?—А жи, каже, в коморі! Повела тај показује на кожухи. Вони дали шукати в кожухах. А вона ныби розуміла, шчо јак продаст кожухи, то будут гроші. Сміјала ж сї потому з них тота жінка до роспуку.

Јак пішли вони від нас, то тато походжыјут по хаті, а мама кажут: „а луде мојі добрі з дурними панами, вони не можут сї здогадати, шчо разум у голові, а ни по закутках, јак уни шукајут!“—А видите, каже најмолодша сестра, а ја ни казала!—„Тај видко, кажут мама, јакїј се адїунт добріј, шчо все запакував до кішенї, не мїг шчо відкинути так, јак другї кавалки відкидав— а бравсьа јаким ось пријателем Місеви!“ „Говори, кажут тато, та же ј він хоче чим ось прислужитись лївівському судови!“—Ој, та тим прислужитись ј богови, не так лївівському судови, кажут мама: бог јого за то пријме до најбїшого рају!— „А чоґо ж каже, шчо волів би під земљу запастись, нїж би мав був іти до нас на ревізіју?— „Нај би був не јшов: кажу ја.— Тато кажут: „ој јак би миї не Грабовјецькїј, *) то ја би був тому Козловському сьїпакови тут смерть зробив, бо јак він миї сказав, шчо твїј син піде на шибеницьу, то ја в таку злість був впав, шчо був бих тут шибеницьу Козловському зробив, але шчїстьї маје, шчо Грабовјецькїј сказав, шчо тепер шибеницьї нема!“—Кажут: „ја би був лиш заштавсьї јого, шчо мїј син злого зробив?— бїльше нїц!“

За кїлька день приходи до нас два чоловіки з Маскалївкї і кажут: „ми пријшли дешчо поговорити і потїшити вас, бо знајемо, шчо вам тепер гірко!“ Мама кажут: „дај, боже, аби лиш тим було так, шчо добрих лудїј позамикали, але хороба јїх бери, коли замкли за дурно, то нај сї тїшї тепер, але колїсь уни ј засмутьсьї!...“ Поприходило до нас шче бїльше лудеј, навїть такї, шчо ја јїх ни знала, а вони мене ни знали, лиш казали, шчо чули за мене, шчо ја такїј лист написала, шчо мене брали за то до протокулу, та ј питајут мене, шчо ја там такого писала, шчо аж брали до протокулу?— Ја розказала.— Кажут уни: та же це усе добре! Ну, але це ни правда, шчо јакїхось там дали на Сибїр?— А ны, кажу, то лиш пїн так пуджїв!

Иван. Ну, та то добре, шчо неправда, бо зле би було!“ Грицко: „А чомуж було би зле?“ Иван. „Ныби ви не знајете чоґу? Грицко. „Ја знати знају, шчо гірко чоловікови в неволи, але ви лиш міркујте це. Правда, јак росте дерево, а пријде хто с сокиров і втне јого, а лишитсьї пень, то потому навколо того пнїя громада однолїткїв віросте? Так і це: јак цих кїлькох лудїј замучьї, то буде јїх десьїть раз бїльше, бо кождїј розумнїј та сумльнїнїј чоловік все то собі занотује, шчо судовї пани за правду лудїј замучили.“ Пав-

*) Грабовїєцькїј — русин.

ло. „Таже то не дурець вігадав, шчо за правду бјут, карајут, — за неправду величајут. Тај знов, як якісь казав: „хто бреше — тому лекше, а хто правдов жије, тому дихати ни даје! Иван. Ој біда те-пер лудем зарібним, бо вськими штуками јих здирајут: як податками, так ружними додатками, а вже ти попи то најгірше дались лудем в знаки, бо піп, то ј остатну одежинку зідре з чоловіка! Таже лиш послухајте, шчо ја вам буду казати. Умерла мама тојі дівчини, шчо служит у Тульї, та продаје колачі. Приходить уна до пона годити похорон. Піп хотїв дорого. Вна каже, шчо треба поховати без него, бо вна грошиј ни маје. А піп јїј каже: „то би, небого, не було фајно, бо то прецьї тобі мама була, не хто!“ Каже вна јему: „та же бо ја бідна служницьї — не мају віткі грошиј узьити!“ — а піп дивитсьї, шчо на ньїј одежинка ни подерта тај каже јїј: „а от мајеш сардачок добріј на собі, піди до жида, застав јего, і минї заплаати, а потому собі вікуниш, як заробиш гроші!...“ Не шехрајї ж попи? Він не позіркује собі, ци то шче јејї сардачок, бо може вна јего і позичила? Або хотьби ј јејї, то в чїм же би сама ходила, як би заставила?“ Иван. „Нарікајемо ми на попів, а то нима шчо нарїкати: ни дај, тај не озме; поховај сам; — не бісьї, — певне не встане мертвец, бо шче не чути було, аби мерцьї вставали! Адьїт у воську: там тисьчічї народу гине, а нима жаднојї паради дльа них: от берут грабарї, скидајут до однојї јами кількох на купу та пригребут, і по всему!“ Грицко: „Таже бо ј там јї попи, шчо сповїдајут хорих, або тих, котрих приходит де за шчо застрілити, або повісити?“ Иван: „Та јї, але ни за-дльї паради. Або кажете: сповїдаје! Він не сповїдаје, але віпитујесьї, ци де тот ни маје грошиј, бо там декотріј, то фајніј собі грїш складе. Тот скаже, де гроші, бо вже видит, шчо гине, а піп стулит гроші — тај ша! Доста того, шчо ни најмајте, ни давајте попам ньїчо, та јї ни озмут, а бог то певне того не хоче. Василь: А як же ви знајете, шчо бог того не хоче, ци ни казав де јак вам?“ Иван: „А видиш, јак ти то добре знајеш, шчо бог минї ни казав, шчо ни хоче; так само ја знају, шчо ньїкому ни казав, шчо хоче“... Весї зареготалисьї тај кажут: „а се добре порозумїні!“ Василь. „Чикајте, чикајте, підете ви до сповїди, то буде вам!“ Грицко: „Ба ци то, луде добрі, носит піп льуцькї грїхи до бога? Минї так видитсьї, шчо ньї... А хоть би ј носив, то пошчо минї својї грїхи передавати попом?“ Иван. А-јак, ја би ним передав, аби шче помиливсьї перед богом та наговорив на мене шчо инчого, не то, шчо би ја казав!“ Андрїј. „Правда шчо би сьї помилив, бо деж він годен усе тото памїятати, шчо весї луде говорї?“ Василь. „Алеж то ви вьїх на сьїх берете, таже то прецьї Христос терпїв за наші грїхи!“ Андрїј. „Ну, јак же Христос терпїв за льуцькї грїхи, то се би значило, шчо луде вже не грїшнїї: таким способом, то шче овшем, шчо не потребујут іти до сповїди, бо грїха не мајут!“ Грицко. „А минї видитсьї, шчо Христос не терпїв за грїхи,

але терпів за правду, бо по правді учив нарід, а були такі злі люди, шчо правді противились, тај за то замучили Христа, так як те пер за правду поарештували.“ Василь. „Даруйте минї, брати, шчо ја вдавав, шчо ничо не розумію, бо ја вже таку натуру мају, шчо все других на перед пускају, а сам сї лишнїю з-заду, аби почути добру раду. Ну, жерт жертом, а біда навчит лїудей розуму! От, послухајте, шчо ја вам буду казати. Іду ја раз у Кирилїв Верх, коло Семенової хати. Семен направїїє тачки. Кажу ја јему: боже помагај! а-будь ти хочешсь брати до весни?—Він каже: „та де до весни! от жінка ми дуже слаба, та як, не дај боже, вмере, то ја ни мају за шчо попови фіру најмати, а чују з лїудї, шчо се такиј піп, шчо ни хоче до нїкого піти на похорон, докїв јему фіри ни најми: то ја поїду по него тачками.“—Ја зачїв сьміятись з него, тај кажу: ој лихо тобі шче жінка слаба, коли тобі жерт в голові!—Він каже: „та се ж ви за жерт берете, а ја такі се на правду кажу!—Ја кажу јему: таже с тебе лїуде висьміјутсь, як ти поїдеш по попа тачками; будут казати, шчо ти здурав!—Він каже: „не бітгесь—ја вже говорив с кількома!“—Ја кажу: таже, мајеш ти, чоловіче, јїхати тачками по попа, то ја бим лїпше тебе радїв, аби с поховав без попа. —Він каже: „та же бо то кажут, шчо піп не даст процесїю с церкови, як ја би ховав без него.“—Ја кажу јему: не слухај того, піп не сьміє процесїю сперти, бо то процесїја ни попова, а громацька!—Кажу: а як би конче вперсь і ни хотїв дати, то мож і без того поховати, бо шчо ж то значит кавалочок червоної, або якої там шматки на друку?—Він мене порозумїв тај каже: „дај вам боже здоровї, шчо ви мене покїшили, бо ја журивсь, шчо як позичу грошї у жида заплатити попови за погріб, то не знају, відки бим віддав жидови, бо шчо сї заробїїє, то мушу купувати харчунку, — а довг би усе стојав, та шче коби ни ріс, але бо то біда, шчо тотї процента борзо ростут!...“

Лїуде поросходились... На другїй день приходит до нас один чоловік з Маскалівки, говорив трохі де про-шчо, а далї каже: „то лиш аби попів та панїв нїхто не бојавсь! Як уни до тебе берутсь остро, а ти до них шче острїнче!—Каже: „от ја скажу вам цїкаву річ, лиш послухајте. Тогди, коли то була зараза на худобу, шчо гїбла; а то тогди була така біда, шчо в кого загїбло одно, то там ишли ј стрїльїти всю худобу, шчо ј здорова була. Чују ја одного разу, шчо стрїльїют уже коло нас, на Маскалівцї. Гадају ја собі: а, се біда, коли стрїльїют в лїудї, то ј до мене пријдут, бо і в мене јї слабі! Дивїусь,—идут! Ја взїв добрії кїв у руки, тај пішов јем до загороди, ид худобї. Гадају собі: вже або моја смерть, або јїх, а ја своју худобу ни дам стрїльїти! Приходї шапдарї, тај шче јакїсь, а ја стоју с колом, тај кажу јїм: як хочете, аби вбїїшлось без лиха, то заберїтсь по добрії волї. Кажїт: ци як де јакїї чоловік заслабне, то вже треба јего добивати, або як умре один, то ци вже треба усіх тих забивати, шчо коло него були? Кажу: заберїтсь, коли хо-

чите, бо буде біда, як не лишите мою худобу! Я до свеї худоби сам пан!“ Вни вислухали мене — тај пішли, а моја худібка поздоровилася тај жила.“ —

Минуло щось білше як тиждень: раптом зробився крик межи панами та попами: Гань Павличка, „Гань Павличка!“ — а ніхто не скаже, шчо ја таке зробила, лиш крик, шчо „Гань Павличка.“ (А тото переписали у львівськїм судї мїй лист, тај прислали до суду косівського, а вни поперешисували шче, тај то ходило по всїх панах та попах.)

Алеж бо ј то крик був на правду страшнїй, так як би ја кого вбила, або місто запалила! Ја бојатнєсі не бојала, бо м добре знала, шчо м нїц злого не зробила. Іду ја одного днїя в місто, здїбајусьї на цвинтарї з Журчихов, Гордьїциного Журка жьїнков. Вадрїла вна мене тај каже: „хвала богу, шчо м тебе вздрїла! Таке там у мїстї такїј рејвах, шчо страх, усе кричїи: шчо Гань Павличка!“ Каже: „ја то вчула, тај гадају собі: ігїї на вас, ци вас хто потроїв, ци јакє вам лихо сталосьї? каже, ја хотьїла вже јти до вас...“ Пішла ја в місто: в мїстї зврајутсьї на мене таке, як би на јаку комедїю. Приступајут до мене двї дьївчїннї, кажут: „во мнїа отца ј сїна та духа сьватоґо! Ми гадали, шчо ти де полетїла до неба, шчо тут крик такїј за тебе, а ти собі ходиш сунокїїно такї по землї!“ Пішли дальї, тај регочутсьї... За пару день приходит до нас від аптїкарї служнїцї тај каже: „а ти ж дома? Ја гадала, шчо ти хто знає де, шчо наробили такого крику?!“—А шчо ж ја, кажу, такого злого зробила? не кажут?—„А хто јїх там розумїє — ни кажут...“ Крик усе був, але шчо раз менчїї. Дальї*) чутка зробиласьї, шчо у Львовї знов арештујут. Приходжу ја до Тети Олени, а вни такї смутнїї, шчо годь. Ја собі звичаїно весела — питајусьї јїх: „чоґо ви такї смутнїї? Вни стали плакати, а дальї кажут, шчо у Львовї знов поарештували, тај Міхасьї знов арештували, а Міхась помїшнївсьї з розумом. Ја кажу: хтож вам се казав?“—Кажут: ви далеко сидите від мїста та нїчо не чујете, а ја близько, ти вже м добре чула, шчо то ј пошї говорили!—Ја кажу: „ој, ви лиш слухајте јегомосьцьїв, то не трохї наплачетесьї за дурно!...“ Приходжу до дому, застају тету Касуньу, шчо сидїли з мамов, та так плакали, шчо ј слова заговорити не могли до себе. Мала ја в кїшени коверту з давного листа, шчо писала до мене пријателька с Кутїв. Вітьїгају ја тоту коверту з највесельшов мїнов і кажу: „а от мају лист від Міхасьї!“—А вже не питајусьї, чоґо вни плачут, бо знају, шчо того, шчо ј Олена плакали. Тета кажут: „а-ја, мајеш?“ Ја кажу: „та же видите, шчо мају,“ та ј показују јїм коверту. Вни перестали плакати, але сльози шче капали по лицї, лиш то вже з радости. „Ану-ко, прочитај нам“, кажут Касуньї. Ја кажу: „нај розберусьї...“ Розбирајусьї ја помалу, тај думају собі: „ој,

*) Јунь, 1877.

буду ја вам читати, не знати што?!“ а саміј міньї так тьжко, што, як то кажут, мало серце не пукне — а все намагају бути як нај-весельшов. Розібраласьї ја тај кажу: „ја прочитала лист по дорозьї і подерла та кинула, лиш коверту м принесла, бо м собі гадала, што може буде ревізїя, а ја не хочу, аби від мене забирали листи!“ — „Ну, то розкажи ж нам, што Міхась писав?“ Ја шчось розказувала, сама вже не знају, што,— доста, што м так јїх розвеселила, што пішли до дому такі, як би з јакого весілы. Мама кажут: „як би то правда, што Міхасьї замкли, тај што він помішывсьї з розумом, то хоро-ба вже јїх бери (знов плачьї...), але дочекајутсьї чеј і вни по својїх дьїтех такојї потьїхі, јакојї ја дочекаласьї, бо то добре кажут, што хто під ким јаму копаје, то сам у ньу паде!“ Ја кажу: „ану ја појїду до Львова!“ — „Нај бог боронит — ни треба јїхати нїкуди!“ кажут мама. А миньї так гірко, бо то всьуди вже пішла поголоска, што брата арештували, што він зїшшов з розуму, тај што јего віддали до шпитаљу до Піјарів. Јакось ја вігулиласьї від тата та від мами до Коломиї. Пішла ја тут на пошту, тај хочу тельеграфувати до брата до шпитаљу, а вни мене стали віпитувати, ци то рїднїј брат, ци може јакиј кавальїр?? — „От, думају собі, вам лиш тото в голові!“ — спротивиласьї, подерлам в јїх очех картку тај пішла переночувати, а ранинько попросту сьїлам, тај појїхала до Львова. Львів миньї відајесьї јакось так, як бим уже була в ньїм. Здибајутсьї з јаковось бабов, што продаје овошчї. Шчось ми заговорилесьї, а вна миньї каже, што чула с паньїв, што брат утік перед арештуваньїм до шпитаљу, та ј відајесьї хорим. Відитали ми јакось брата, поговорила ја з ним с пів години, сьїлам знов на кольїју, тај приїжджу до дому. Кажу: „була м у Львовї, тај була м з Міхасем!“ Вни миньї не повірили, так ја на крузьї вернуласьї. Ја кажу: вірте або нї — а ја контента, што м сьї добре довідала, што то все брехньї! — „Коби то ти знала, як ми сьї тут насьміјали!“ Ја кажу: та с чоґо?“ Вни кажут: „Говори, та-же тут була ревізїя...“ Тато сьїли на лужко, тај стали респовїдати. Кажут:

„Та же тут приїшов Іван Павлів і сидить собі на скільци та льульку курит, а ја сперсьї на лужко, та ј собі куру льульку. Дивимосьї, а то јдут перевертьї. Увіїшов Антульськиј из шандарем, а Іван борше з зубиј льульку вїхонив, а сам нїби відаје, што бојїтсьї та скуливсьї, як тот заїец під корчем — і сидит тихонько. Ја сперсьї на лужко і ни піднимајутсьї, і льульку з зубиј ни вікадају. Питајесьї Шмантульськиј: „а де вашї донька Гапна?“ Мати каже: „а десь шчезла, а не знају де!“ — Він каже: „а шчоґ би ви јїј за мама, аби сте не знали, куди вна ходит?“ — Мати каже: „а, ја лиш тоґди знала, коли м шче јејї за руку водила, як упа була маленьков, а тепер ни знају, бо з нев ни хожу; ја рада, што вна вже са ма ходити знаје!“ Він покмітив, што мати на сьміх јего маје, — питаје він мене; каже: „то ви повинни знати, де донька?“ —

„Я знају кажу, так, як і ви (а сам гадају собі, шчо знају, шчо вна казала, шчо їде до Коломиї, а не хоче минї сї казати, бо тобі від моєїї доньки засї!). Стали вни шукати, а сами ни знајут, чоґо. Мати каже на сьміх: „ану-ко, каже, прошу вас, скажїт ви минї, чоґо ви шукајете? може би ја борше најшла та вам дала, бо ви в чужїї хатыї ни знајете, куда шукати?“ — Аантульськїї обертајесї до матери тај каже: „ми таких, а дивїт, книжечок шукајемо!“ — Мати каже: „е, ја гадала, шчо ви чоґо нишого шукајете, то би м була може најшла, та дала, а до книжок ја ни берусї, бо читати не вміју!“ А ја гадају собі: Говори Грицьу небелицьу, коби сте хоть знали, яких ви книжок шукајете, але бо то біда, шчо шукајете, а ни знајете яких?! Надбігаје Олијанна з дитинов на руках та дивитесї, як поревертајут. Антульськїї каже з гнївом: „а шчо ви тут таке сходитесї!“ А вна јему: „от-то ни бісї (не бієса), а шчоґ таке? минї ни можна пријти до сусїди? Ја ходила, як шче вас тут ни було, та ј тепер буду ходити!“ А то Олијанна так борзо віговорила, як горохом віспнала. Він каже: „коби ти менчїї писок мала!“ Вна каже: „от-то, ни бісї, ба шче шчо!“ Ти вже знајеш Олијанну; шчо вна вже нікому не стерпит, як нічо ни винна, та ј за то добре маје: коби і всї жїнки були такі, як уна, — ни бојазлива! Шандар був розумнїї, тај здогадавсї борзо, шчо ми того Антульського на сьміх мајемо, і сам він сьміјавсї. Обшукали вни, взяли двї картці, а Антульськїї на відходї каже: „як вашї донька пријде, то наї пријде до староства“ — тај забрало то сї на зломану голову. Ми з Иваном та з ничим балакали шче трохї. Каже Иван: „але дивитесї, як їм вуха ростут до гори, як видї, шчо хто їх боїтесї; каже, ја вмісє так удавав, шчо напудивсї, аби їх трохї покїштити.“

Була ја на цвинтари, як у нас був празник. То нїн Маскалівськїї стојав тоґди на столїку с червонїми книжками в руках, тај казав казанї. А жїнки сидїи на муравках та сьміјутесї с того, шчо він підојмаје в гору руки с червонїми книжками, показујут як то він робит, та приповїдајут: „а дивитесї, шчо в мене ї!“ А одна там була така, шчо шчо скаже, то јак цвиком прибје. Встала вна на ноги, роспїстерла руки, тај каже:

„От луде, подивїтесї, якиј ја сьвітїї:

Як би м крила мав.

То би м до неба зарвав!

Коли ж минї бог крила ни дав,

То видко ни хоче, аби ја літав...

Але придивїтесї, яки ми всї сьвітї:

Хочемо, аби луде були сьлїшї.

Стоју ја знов з дївчїятами, аж стали з церкви вїходити сестрицьї *) с тацами, тај приходї д нам: „ану-ко, дївчїита, по грејцарикови та

*) Жїнки, шчо належуть до церковного брaства.

по два скиньтесі та дайте до матки божої!“ Одна дівчина шукає в кішени, тај каже: „е, коли ја загубила гроші!“ Другі стали сьміятисі та кажут: „а матці божі на шчо гроші?“ А сестриці каже: „ој, дівчята, ја виджу, шчо ви це мајете на сьміх, а то годитесі дати і до матки божої, і до св. отца Николаја, та ј до всьх сьвітїх.“ Дівчыгта сталисі сьміјати на голос тај кажут: „а ви ж не можете порозуміти ј сами, шчо хто сьвітїј, тому грошіј не треба, бо сьвітїј ни потребује купити ні харчу, аби мав шчо јїсти, ані жаднојї річи; доста му вже того, шчо сьвітїј!“ Жінка засьміјаласі тај пішла далі, але не знати, шчо собі думала?

Пријшла ја до дому, і лиш шчо сіла, а тато дивїсї в вікно та ј кажут: „Мајеш гостї, Ганьу, — ади на Ковалевїх!“ — Приходить пїанїј шандар, та ј даје мїні вїзванї до староства. Приходжу ја там за кілька день, а Антульскїј питаје мене, де ја була? — Ја кажу, шчо ја вже с тиждень дома, а він каже, чому ја ни приходила до канцелярїї? — Бо м ни мала вїзванї. — А деж ви були, як ми в вас робили ревїзїју? — Ја кажу: „а шчо ж то кому знати? Ја ни питајусї нікого, куди хто ходит, та ј мене нікто ни маје питати!“ Він каже: „а, бо то доносили нам, шчо ви були у непоряднїм дому. То ви скажіт, де сте були, бо тото не фајно, аби на вас говорили такі річи!“ Ја кажу: „пес бреше, а вітер несе: брехати волно, тото мнї не зашкодит, але ја такі ни скажу, де ја була!“ — „А коли Анусї не хоче казати, то ми дохторї приведемо!“ „Овва, кажу, то ви такі за разумні! А ја вам кажу на розум, шчо нај ми сї лиш дохтор покаже на очи, то ј јему очи відру і вам!“ — Він замовк, тај показује мнїні карточку, шчо брат писав саме десь наперед того, як ја була з ним у Львовї, — та ј каже: „а віткі цї картка?“ „А вітки, кажу, як ни с пошти?“ (а він спермї картку на поштї, та ј зробили, шчо најшли в нас на ревїзїї). Він знов замовк, та ј показује мнїні двї книжечцї „братства встремеалївостї.“*) Каже, де нашї подїлїсї, шчо уни ни најшли? Ја кажу: „ја ни мала такої книжки, бо вца мнїні ни здатна — ја горївкї, ані ніякого острого трунку ніколи ни пила, і ни гадају пити — тај мнїні јїх ни треба, а тих, шчо в нас були, як ревїзїја ни взїла — то јї дома.“ „Ану-ко, каже, проше јї до дому та принести суда јїх!“ Іду ја до дому по книжки, тај думају собі: „коби ја јїх најшла, то запитајусї Антульського, певне він хоче покинути пити, та ни маје де взїти таких книжок?!“

Відїшла ја вже від канцелярїї далеко, аж до мїської церкви, дивјусї — летїт за мнов польїцїан, тај каже, аби ја вернуласї

*) На цих двох книжечках вимазано ім'я, написано вірші протїв попів і підкинено під хату косівському (ї монастирському) поповї, *Мігалевичу*, котрїј відніс јїх до Косівському уряду в спілці з Маскалівським попом *Сігалевичем* з додатком, шчо то певне зробила Анна Павлик. М. П. 15. П. 1881.

до старости Сабата. Приходжу, а пан староста каже: kiedy pani niechce powiedziec, gdzie byla, to zostanie w takim ciemnym pokoju, ze tylko slouchce widac, тај віддав мене кључникови Вајсманови. Попровадив він мене, тај утворив таку буждигарињу, де було цалком порожно. Посходились польцајинки, та ј шче јакись, та ј дивјись на мене, јак на комедију, а дали стали штитись, за шчо мене арештували?— А кључник каже: „за разум!“ А один з них каже: „агїј, шчој се таке? ја шче ни чув, аби за разум замикали?“ Кључник каже: „јакби вна разуму ни мала, то би тут ни була!“

Замкли мене одну та ј відрізали кључ від других і держили осібно. Мала ја коло себе папір і олушко; мисљу собі: „ба шчо би то написати до дому, аби дома ни журились?“ Примислила і написала так: „Мињі пани завдали таке завданї, шчо ја ни могла відразу лєкцију адати, дља того мусіам тут зістати,“ тај просила м, аби принесли з дому шитї і постыль. Переснала ја першу нїч на голих дошках, бо там ни було ані шматинки. Думају ја собі на другиј день рано, ким би то передати? (до мене нїкого не хотїли допустити, аби сї з мнов видїв.) Приходит кључник, проносит коновку з водов. Дала ја јему тоту карточку, аби передав до дому. Він переказав, аби принесли, шчо треба, а картку дав панам. З дому принесли, а кључник каже мињі: „а правда, шчо ја дав письмо до дому?“ Ја кажу: „та же вже мају добре переконанї, шчо сте дали, бо принесли,“ а сама гадају собі: „говори, ти шче лиш від мене брав письмо, јак ја вже знала, шчо ти з ним зробиш?“ — Десь так коло о-півночи приходит раз до мене польцајинк тај каже: „приїшли тато, аби сте сказали, де кључ від скрини?“ Ја дуже добре знала, шчо то вни лиш так змовились, бо ја була замкла скринь, тај сховала кључ. Кажу ја: „а деж тато?“ Він каже: „чиґајут за брамов!“ — „Ану, нај пријдут суда!“ — „Та, ја би пустив, але бојусь, шчо хто вздрит, тај мене би замкнули!“ — „А на шчој татови кључи?“ — „Бо зараз пани послајут шандарів, і польцајинків, аби принесли куфер суда, бо там були на ревізїї, тај куфер запечытали, та хочут приставити тут, — а тато хочут розімкнути і взяти, може там ји шчо такого, аби ни најшли. Борше, каже, кажіт, аби хто ни вздрів мене тут, а тата на вулиці!“ Ја сказала, бо в куфрі ј так нїчого такого ни було. Пересидїла ја ту нїч, бо мињі јакось ни бралось на сон. Рано кључт мене до канцелярїї, а Ангульський каже: „ot, nie chciało się powiedziec, gdzie klucz, a tu już jest kufer i klucz!“ Перешукали у куфрі, та ј позабирали тоти книжки, котрі вже мали кїлька раз у руках, јак були на ревізїях... Держили мене дуже остро, а саму — јак палец. Јак випускали на прохід, то с польцијаном. Раз ја јакось сказала на жерт: „овва, мене, польцијан сокотит, а ја можу так утечи, шчо нїхто ни годеи знати, де ја подїлась!“ — тај від того часу два польцијани сокотили мене. Мињі приносили јїсти ружні луде. На одного з них зробилось підозрінї, то ходили робити ревізїју. За

пару день взяли мене до протоколу, та все мучі мене с тим питанням: де ја була? — „А, на шчо вам кажу, знати?“ — „Ми кажут, мајемо підозрінні, шчо ви ходити помижи луде, та говорите лудем јакесь баламуцтво.“ — „Ја, кажу, жадного баламуцтва не говорю.“ Мене замкли знов. Був там у другіј казни јакісь чоловік, котрого замкли за то, шчо пришов із свого села без карти. Дивјусь ја через шпару від двериј: а він сидит такиј сумніј, шчо ј минї жмыль зробивсьї. Пукају ја до двериј і питајусьї: „шчога ви такі сумні?“ — „А јак же ја, каже, мају веселіј бути, коли ја вже третіј день нічого не јїв!“ Каже: „минї фасујут шмысьть грејцарів на добу, але шчога минї с тих шмысьтох грејцарів!“ Мала ја хлїб тај кличу јего під свої двери. Він пришов, а ја кришила хлїб, тај подавала. Питајусьї ја јего: „а вітки ви?“ „Ја с того каже, села, вітки ваш пін Міхалевич.“ Ја кажу: „то десь луде жылујут за ним!“ — „Ба, в нас каже, луде кішутсьї, шчо сї забрав з нашего села, бо він дуже здирав лудеј, а најбілше брав збіжжї від лудеј.“ Ја кажу: „от ви кажете, шчо Міхалевич злиј, а в нас луде дуже хвалы, шчо добрі!“ „Бо він, каже, нидавно пришов до вас, та хочесї освојити з лудми, але будете видіти, јак він остро озмесї потому до лудеј; каже: він і в нас зразу був добріј, а потому став такиј, шчо відај і чорта гіршого нима, — але в нас луде ни дурні, зачыли ховатисьї без попа, а він уздрів, шчо біда, тај утык з нашего села!“ — Другого днїи привели јакусь жынку гуцулку і замкли. Чују, — а та жынка такє заводит, каже: „еј, боже, шчо ти так дозвољїєш панам, аби за дурно замкали,“ тај стала голосити, каже: „еј, јој, јој, јој, та же ја не котуга, шчо би м тут сидїла!“ — Прошу ја кључника, аби тоту жынку привели д минї, бо ја бојусьї сама спати. Привели вини јейї, а вина минї каже: „еј, таже мене замкнув староста Сабат за моје добро; та же ја принесла до него письмо мого сина, аби підписав тај принесла м јему рахву (великиј јашчик) масла і дала за підпис, — а він масло взыв, а мене казав замкнути та казав, шчо би минї сказати, шчо мене за то казав замкнути, шчо ја јему шарпнула гонору, шчо м так дала масло, шчо другї видїли, а то, каже, треба було так дати, аби ніхто ни видїв; але ја ни хотїла по шехрајськї робити, — а тепер виджу, шчо вини шехрајї, коли один перед другим вкривајут, — то ја тепер буду на десїте село заказувати, аби панам ни давали дарункї жаднї!“ „А ви ж, кажу, ни чули тоту сьїванку, шчо в нас сьївајут:

„Ој треба нам лудем знати —
Панам дари ни давати,
Бо за нашї дари
Пријајемо кари.“

Ја сидїла 14 день. У 14 день запровадив мене кључник до старости. „А де тепер підете, јак пустимо вас на вольну стопу“, питаје

староста. — „Та же до дому!“ — А вбицяјете, каже, шчо нїгде не будете виходити з дому?“ — „Ја, кажу, сего не вбицяју!“ „Ов, каже, то небесечно випускати!“ — Минї зробилосї сьмішно, шчо вни мене так бојасї, а вни питаје мене, с чоґо ја сьміјусї? Ја кажу: „тїпусї, шчо до дому јду!“ — Каже вни: „јак жеж будете де јти, то абисте сказали дома татови ј мамї, де јдете! або абисте мелдувалисї до віта.“ — „Ја кажу вам такі нап्राуду, шчо нїм ја до віта зајду, то буду в десїтьох лїудї.“ — Вни мовчїт, а далї каже минї: „а знајете ви, за шчо сте сидїли?“ — „Нї“, кажу. — „За тото, шчо сте сї зле обходили в судї.“ — А ја трохи шчо не сказала: „а ви то добре обходитесї зо мнов: розбирали сте мнї в канцеларїї перед усїма панами до гола, тај не мали сте навїтї встїду, так сте сї шче позбїгали зи всїх канцеларїїв.“ — Каже вни минї: „тото вже, шчо ви знајете, тото вам нїхто ни годен вїдобрати, але знајте ви то дїа себе, ни росповїдајте лїудем; адїт, ја такке то розумїју, шчо то нап्राуда лїудем на сьвітї, але того нїкому ни росказују. Оттак же ј вни: ни росказујте, ни ходїт помижи лїуде, бо јак шче раз имемо, то вже нїколи ни пустимо!“ — Гадају ја собї: „тото у вас значит, шчо вни мене десї имили, јак ја сама пријшла до вас?“

Пријшла ја до дому, і ходжу коло грїдок, коло зїльї — дивїусї: јде вулицев Јусїц, вдрїв мене, тај каже: „а на шчїстї, на здоровїї, — а тим, шчо за дурно замикајут, на безголовїї! Шчоґ унї тобї у судї казали, за шчо ти сидїла?“ — „Та же казали, кажу, шчо за то, шчо м сї зле обходила в судї.“ — „А ти ж, каже, лїзла може до них сама але обходисї? претцї вни тебе зачїнили, ни ти јїх!... А ци то правда, каже, шчо вїд вас брали куфер до суду?“ — „Правда, кажу.“ — „Коби ја, каже, був знав, шчо будут брати до суду, а ја би був пријшов та сказав татови, аби були дошки зи споду вїдважили, а там аби були напакували камїнї повен куфер, та тоґди најби були таскали до суду...“ — Росказујут минї мама, шчо, твоју, кажут пријательку с Кутїв кликали до суду та питалисї, ци не учїш ти жејї яких сьїванок: потому наказали јїї, аби вна до нашого дому ни приходила, бо наш дїм шехрајскї. Лїуде, јак то почули, та гїжали на них, бо знајт претцї, шчо тут нїма жадного шехрајства. Потому, кажут, ходило кїлька лїудїј до канцеларїї, аби тебе випустили з арешту“...

Пријшли тато, сїли на тапчан, тај росказујут: „Одного вечерї ми ни спали до пїзна, а далї польїгали. Чујемо, — пес гавкаје, десї було по-пївпочи. Ми дивимосї: — а то таке суне польїцајства та шандарства, таке здуднїли по-пїд хату, јак тоти конї, шчо збїцајутсї. Ми лежимо собї сопокїно. Пријшли вни пїд дверї та ковтајут, аби јїх пустити до хати. Ја лежу тај кажу: „а хто там такї?“ Вни вїдозвалисї. „Ја, тепер ни пускају нїкого до хати, аж покїв сї ни вїспїју!“ Вни посїдали пїд хатов, јак браство, тај чикајут, покїв ја ни встану. Зачїло зорїтити, ја встав та такке матеркују та кричу буцїма, кажу: „јакї се хобоби до мене попалазило?!“ Пустив ја јїх до хати, а

шандар минї каже: „ви ни мајете чоґо гнїватисьа на нас, бо ми сами с својојї волї ни пријшли, лини нас прислали з суду по куфер...“

Мајже шчо другојї днини прислали до нас шандарїв, ци ја ји дома, але ви мене нїколи ни заставали, бо ја все пїду то до Кутьїв, то з дївчїтами в лїс на гриби, а мама ј молодча сестра все сьмїјутсї та кажут: „це с панами судовими, і с тобов такье, як с тов небелицев, шчо то кажут луде, шчо як хто уздрит першиј раз гадїну, то аби сказати: „јак ја в поле, а ти в лїс — як ја в лїс, ти в поле!“ Таке і с тобов: як ти дома, то ви ни приходї, а як ти в лїсї, то ви ни тоґди приходї.“ Був, кажут, шандар. — „А ни казав, чоґо јїм мене?“ — „Та, ја власне питаласї шандарї, а ви сьмїјавсї та казав, шчо то пан староста Сабат наваживсї, аби с нїґде не ходїла.“ — Кажут: та сьмїјалїсї ми та шандар с такоґо чуда!“ Кажут: сїди ж уже тепер дома, аж покїв хто ни пријде з суду, та тебе ни застане, бо ви ни тепер, видко, зачїли добре бојатисї тебе, коли так сокотї!...“

Робїмо ми дома кожде своју роботу, дивимосї над вечїр — бїжит польїцијан Антось, шчо го звут Хрїником... „Ну, каже, хвала господна, шчо ви дома, бо вас питајут та шукајут... Іду ж ја, каже, тепер, та скажу, аби ни бојалїсї, шчо ви дома...“ Ја зараз пїшла до вїданојї сестри Катерини, тај-јем була там два дни, а тим часом, росказујут, лазили до нас шандарї по 3 по 4 рази на дїну, бо ви ни повїрили Антосевї (вїн нам своје), а староста дав на пїсьмї до громацькоґо уряду вїтови такїј наказ, шчо, шчо би то у громадї за порьидок, аби ни знали, де ја подїласї?! тај наказав мене конче вїдшукати. То ви ни приходїли до нас, та насьмїјалїсї як конї із старости, шчо, кажут, прислав до нас, аби ви ни тебе вїдїли на својї очї, а ви сїдїли довго та реготалїсї та ј сказали старостї, шчо тебе нїма, а староста розїслав скрїзь шандарїв та польїцајникїв, аби тебе шукали. А до нас тут прислав варту, аби сїдїли, аж покїв ти не пријдеш. Вартївник був до тепер, а тепер пїшов та казав, шчо зараз пријде другиј, бо вїн ни спав цїду нїч, сокотїв так, як би мали до нас опришки пријти, а староста вчув та дав варту, аби ми беспечнї були.“

То ми це з мамов говорїмо, — дивимосї: бїжит польїцајник. Уходит, тај каже минї, аби ја јшла до вїта. — „Ја, кажу, з нїким не позивајусї, аби м до вїта јшла.“ — Вїн каже: „та же бо ви ни хочут вїдїти, ци ви је дома?“ — „А на шчо ж вїт хоче вїдїти мене?“ — „Вїтови ни треба, але там ји шандар, та хоче, аби вїдїти вас.“ — „Хїба бїм, кажу, розуму ни мала, шчо бїм ишла до коґо, аби дивївсї на мене!“ — Польїцијан пїшов сам. Приходї два чоловікї с татом та сьмїјутсї: „Иј, бадьу, кажут, коло вашојї Ганї вартївника, як коло јакојї мїнїстровојї!“ — Тато кажут: „а шчо? минї беспечно, шчо ни бојусї, аби злодїї вїкрали!“ — На другиј день за-

візвали мене до суду. Приходжу, а вони закликали фотографа, аби мене відфотографував, але вони ни могли згодитись, тај казали минї прийти на другїй день. Кажут минї вујко: „колик уни так бојася тебе, шчо аж хочут абрисувати, то ти аби с захмурилася, а вони як будут кому показувати твїй абрис, то аби шче гірше бојавсы...“

Ја була слаба на другїй день і ни пішла до канцельарїї.— Дивјусї: летит шандар... Принїс минї візванє ј лист від брата, в котрїм він писав, шчо дуже голодује в арешті... Мене відфотографували, а ја кажу, шчо хочу јїхати до Львова, до брата. Староста каже: „а то без карти ни можна!“ — „Дајте ж, кажу, карту!“ Староста ни хотїв, казав чикати 14 день, а потому він позволит минї појїхати на штири дни до Львова — а бїльше ни можна. Гадају ја собі: „говорїт, вам добре тут пити та јїсти, та казати, аби ја чикала, а брат там голоден сидит!“

Зїбрала м сы на крузы, тај појїхала м до Львова просто до карного суду. Мене „просили сїдати“ і ждати. Тут чикав јакїсь ксьондз. Дивјусї: припровадили јакогось пристојного мужчину, а він такиј бїльди, јак у соли вїмочениј. Гадају собі: це певне с тих, — тај пришло минї на думку, шчо брат десь шче бїльдишчиј, і минї такиј жиль зробивсы, шчо лиш за встид ни плакала м. А тот скаржитсы перед ксьондзом, шчо слабиј; — потому јего відпровадили, а привели брата. Брат був дуже мїзерниј, чорниј, і сумниј такиј, шчо ј говорити добре зо мнов ни мїг. Написав він карточку до п. Федоровичовој, аби мене тимчасом пријмила на станцију, шчо він јїј за все заплатит, јак вїде. Вна мене пријмити ни хотїла. Најшла ја собі роботу у бїдних лудїх, шчо робили кравецтво, і за того, шчо м робила день і нїч, — носила м јїсти братови та ј шче одному товаришеви. Але ј тут минї полицїја не дала супокою: лазили до тих лудїх, зазирали минї в очи, а господарь питалисы польцијани, ци ја де не ходжу по ночех (а ја опруч того, шчо м носила јїсти на будни, тај шчо ходила м в недїльї до брата на вїзиту, — навїть нїгде с хати ни вїходилам). Господар обрушивсы за мнов, тај мене трохи попустилася....

Але носити јїсти не було з-за чого, та ј ја јакось појїхала до дому за харчем, та ј мене знов засадили.... Кажут луде: „Та вже коли јїх позасаджували, то нај јїх хобора бере — ми также шчось будемо мїркувати! Нас уже, кажут, старих позадурували, але молоде поколїнь не дасть сы јїм затуманити!“ Мучили мене знов тим питанїм: де ја була? а потому пустили... Перед процесом ја пријїхала до Львова, а нїм јем тепер вернула до дому, то вже мене питали і ходили шукати мене по два шандарї. „Де, кажут, сестра?“ „Ја јїј ни стружем, аби х знала! каже најмолдча сестра, Пазина. — „А брат ји?“ — А же шче не вмер, ји! — „Ми кажут шандарї, так grzeecznie pytamy się, a nam się odpowiada nawywrót!“ — „Ја инакше ни вмїју, а јак вам ни подобалося, то абиете другїй раз ни питали!“ —

Вин розгнівались, тај пішли... Наш піп хоче вібратись від нас, бо каже, шчо у нас льуде безбожники: ані службів ни најмајут, ані „ішни повинности“ ни робїї, все лиш починајут з-мудра...

Якось то були мама у нотарушовојї (за неј було в мојім листї), а вона каже, шчо як би вини минї були мама, то би взяли мене в руки, або би віддали, аби м такє ни віробїла; а мама кажут, шчо ја її ни можу нічо забороньувати, а дале питајут: „а ну-ко, проше панї, скажіт ви минї, шчо вна злого робит?“ Панї втекла...

Косів, 25. VII, 1878.

II.

Приїхала ја до Львова відсиджувати кару, шчо засудили за „тајне крајове товариство“.*) В Косовї, ані в Коломиї сидїти не позволив львівськиј суд. Пан радець написав карточку і дав „дїдови“, аби попровадив мене до арешту. „Ба јакиј же то буде ścisły areszt?“ думајут ја собі по дорозї. А то дали мене до такојї казнї, де було зразу 12 арештанток, потому додали шче, і нас було усіх 20. А так нам було тісно, шчо нікуди і вбернутись. Арештантки кричи: „шчо се таке, шчо тут напакували тїлько!“ А ја думајут собі: „ага, то се називаєсьа ścisły areszt, шчо нам так тісно!“ Ја с початку була заслабла; доктор записав був шпитальниј віхт, але керкермајстер не хотїв дати; ја знов хотїла просити шпитальки, але арештантки сказали:

— Дајте супокїј! Шкода їм сьа кланьати по кїлька раз за дурно! У них чоловік не значит і за пса; от, кажут, јакось не загинете!

І одна міньаласьа зо мнов шпитальним; другї ходили на роботу та приносили минї ба јаблук, ба мјаса, а де до котрих приходили на візит, і приносили де чоґо, і тоти минї давали, шчо лиш мали, так шчо ја мусїла усьако відмовїтисьа, шчо: „то минї шкодит, а того не льубїју,“ бо ја їм купувала лиш цибуль, соли ј хлїба... Далї питајут сьа мене арештантки: за шчо ја сиджу? — „От, кажу, писала м, шчо нема правди на свїті, та ј за то мене замкли“.

— Ну, кажут, та бо це таки правда, шчо дльа бїдного народу правди нема: шчоґ їм сталосьа, на шчо за це замикајут? От, кажут, ми, то декотра за крадіж сидимо, то м трохи ј винни, але однаком з роскоші не їшли красти, лиш з бїди — але се, то нам дуже дивно, аби за правду карали?

— Ага, кажут другї, ми вже знајемо, чому вини карајут? То тому, аби других правди не вчити, бо јак би усі льуде знали, то би пани,

---

*) В 1878 р. суд обвонував М. Павлика і шче других в такому товаристрі.

тоти, шчо у суді, пішли пси пасти, як би не хотіли робити!... А правда, кажут, шчо то вже рік минув, як ревізія шукала книжок, і богато було отут мушчини поарештували, ніби то за ти книжки, хоть їх не виділи?

— Правда, кажу.

— Ну, ну, кажут, ми то дуже добре знаємо! Дај тим, боже, здоровје, шчо зачали думати о льуцькій нужді, і дај їм, боже, тот розум, аби не покинули сі думки, коли вже такі добрі, шчо думајут за бідниј нарід!...

— Правда, каже одна, шчо хто добриј, то багато не жије, а хто не добриј, то жије довго і роскішно через шехрајство. От, каже, скажу вам за одного дідичевого сина, Скулімовського. Скулімовський мав трох синів, — моја кривна служила в него: то два сини збиткувалися над слугами, так як отец, а оден був дуже доброго серця: з слугами обходився, як з родинюв, і всіх простих мав за рівних. То він не міг дивитися на то, як то родина кривдила бідних і спустився сам на-ниц через добре серце: вијшов із шкіл і покинув родичів, — сам пішов поміже льуде і помогав, шчо міг, льудем простим: купував їсти, пити, як лиш мав які гроші, а як грошеј не стало, то він продавав одіж з себе і за то купував. Одного разу ја була у коршмі, у Белзци; дивјуся: увіјшов якийсь оден, от як би мульар, так убраниј, і сказав собі дати кілішок горівки, та ј їсти, а жидівка, шчо говорит до него, то все каже јему: пані Скулімовський, пані Скулімовський! А ја собі гадају: агіј на нејі! шчо вона се говорит: пані Скулімовський до якогось лахабунди?! — ја знају Скулімовського, дуже богатого дідича, і знају тут, у Белзци кривних, але ј то богаті, не так убрані, як сес. Ба, за годину, дивјуся, приходит льокај, і просит того лахабунду на обід; лиш тот не хотів їти, почестував того льокаја, тај питаје:

— А ви вже јіли обід?

— Та де, каже льокај: пан уже знајут, як мині там је!

Тот сказав жидівці дати обід, і посідали обидва з льокајем, зїли обід. Потому каже льокајеві:

— Ідіт, і скажіт, шчо ја дякују за обід, — а хто каже, шчо ја дурниј, то нај сам удуріје!

То ја не могла витримати, питајуся жидівки; куди то јого просья на обід?

— Ох, каже, до кривне, се дідич син, пан Скулімовський!

— Ну, думају собі, яке він добре серце маје! А правда: одного разу такого сьміху наробив тот Скулімовський. Сиділа ја в арешті, та ј шче там сиділо богато. Приходит Скулімовський до поліціанта і каже:

— Чујете, ја хочу, аби сте усіх льудеј випустили з арешту!

— А, каже поліціант, і ја би так казав, але је такі, шчо не кажут!

— Ну, каже, покажіт мнї, де тот мешкає, шчо каже льюдеј замикати?

Полицан показав, а він кричит до арештантів, каже:

— Чујете, льюде, зараз вијдете на світ,—ја јду до уряду, аби вас випустили!“ і пішов.

Льюде сьміјутся та чекајут, шчо с сего буде? Приходить він до суду і каже:

— Ја хочу, аби усі арештанти випустити на вољу!

У суді змирили јего від ніг до голови, шчо такї лахабуд пришов і розказује, аби пустити на вољу, а далі урядники ј јего казали замкнути, — але швидко випустили. Потому він знов упоминався за бідними льюдьми, знов јего арештували, і випустили в зимі, коли најбільшиј мороз був, а він був лехко убраниј, шшов та ј замерз на дорозі... *)

— Так, так, кажут арештантки, бог би тих побив, шчо замикајут — не одного він из сьвіта згладьа доброго! От, кажут, недобрї — то жијут добре! Наприклад, подумајмо собі так, *шчо* лиш урядники мајут за користь з креміналів?! Тут, кажут, у Львовї је шчось *шїсть* таких клїток на льюдеј: в полицїї одна,—то *сітка*, бо відти ловја льюдеј; — оцес кремінал крајовїј — другиј, то је народно-збирниј дїм, бо з сьвітів је тут льюде; Бригїдки — третїј кремінал — то попас дља урядників, бо там сидя сами мужчини, позасуджувани по на кілька ј по на кільканадцять років, і там робја усякї фабрики: ткацтво, сльусарство, столярство, ковальство, доста того, шчо всяку роботу, а с тої роботи урядники мајут попас, бо арештанти берут собі лиш *дєсѣату* частку с того заробку, а урядники 10 раз більше, хоть јїх на то руки не боля... *Марїја Маїдалїна* — четвртиј, дља жінок і дївчат: то ніби називајєся дїм поправи, але то повинно зватїся — втримање законниць, шчо хочут заслужити собі, аби стали сьвѣтїми. Арештантки робја усяку роботу: одни шијут, другї перут, третї панчохи робја, четврти — пуделка на сїрники і так далі — а сьвѣтї законниць берут за ту всю роботу гроші, а робїтницям дајут лиш по 2 кр. на день. Сьвѣтї законниць мајуть 45 коров, і с тої

*) Ми не знајемо допевне, чи цїј чоловік арештованиј був за то, шчо впоминався за простими льюдьми, але все таки з него оповїданья видко, шчо простї льюде надїјутся, шчо вїмнїуться за ними вчєні, дља того, шчо „простїя нарїд темнїя і не знаје, јак доходити дља себе у панїв права“, јак виразно кажут льюде в Коломїїнцїни, а думајут заповне всьуда, і через те нераз видумујуть такого доброго сьвїтлого чоловіка, шчо впоминајєся за ними, јак у цїм случају — Скулїмовського або того, про котрого далї розказује мужик Федорчук. Ми просїмо наших товаришів розказати докладнїше про Скулїмовського і про подібних јему льюдеј з вишчих станив. Розкази такї показали би, јак „правда“, навїть без соціалїстичної проповїдї, добирајєся в најтемнїшчї закутки і јак сам хїд житья розкладаје галицьку станову громаду.

праці, шчо арештантки заробѣа, отримуют ти корови, і арештантки робѣа коло тих коров, — а сьвѣаті за ту роботу навіть не вважають на арештанток: не доста тої кари, шчо в мурах сидѣа і ніколи зимі не палѣа, — уни шче свою кару додають, замикають до казьенькі, та їсти не дають за шчо-небудь, от як лиш котра би арештантка заспівала веселої, або за каваліра, а сами уни не вважають на гріхи: от як то там нераз посходѣса попи, і уни співають з попами, јакої їм схочесѣа, і навіть танцюють з ними, — арештантки підглядають... Під *Фьаріаном* пѣати арешт — *шаркаса*, бо тоти, шчо там сидѣа, то їдут замітати місто і дороги, та, шчо мають урядники најмати до замітання, і платити з каси, то арештантки робѣа за дурно. *На-е-бецирку* шести арешт, але се вже лиш забава, бо там сидѣа за сварку, а уни, тоти, шчо не мають роботи, то вишитується, як оден другого називав, і засуджуют за то: — от мають розривку...

— Ої таке, таке, кажут арештантки, — бідних дьудеї кривдѣа, а сами за то добре жиють, а такі потаїні, шчо страх! От одна дівчина сидѣа в арешті, і не хотѣла признатисѣа до вини, позајака то була вина. Жеї держали два роки до інквизиту, далі хотѣли випускати, але шче порадилисѣа, і оден пан перебравсѣа за попа, другі вислали дівчину до сповіди, дівчина на сповіди призналасѣа, і жеї засудили на три роки...

— Га, кажут другі, — уни гадають, шчо тот поправисѣа, шчо сидит кілька рік в креміналі, а то шче гірші стають, бо шчо би за ти роки заробили собі, то висидѣа свою силу в арешті, а потому виїдут, та не мають сѣа до чоґо взяти, і берутсѣа до крадежі, та і мѣтсѣа за то, шчо їм тримали тільки в креміналі...

— А такі так! скрикнула одна, — мѣтсѣа, і будут сѣа мстити! От ја, каже, служила у жидівки богатої і злодіжков не була м, але та жидівка навчила мене і красти; — посилала мене у панськиї город красти траву дѣа коров і бураки; то ја служила, доків служила, а далі не схотѣла бути, бо мині було за тѣажко в неї... Думають ја собі: це ја служила, та і грошеї не маю, бо вона повідтѣагала за најменчу шкоду, шчо ја не хотѣла зробити; далі гадають собі: „е, коли вона, богачка, посилала мене красти, то чому ж ја, бідна, не маю красти?“ і шчоє кручусѣа сьуди-не-туди, і вкрала 6 р. у неї самої, бо вона мала доста грошеї, але ја богато не брала, лиш тільки, кілька мині було конче треба. Жидівка потѣамувала борзо і заскаржила мене до поліції, і мене арештували, та і узвали мій куферок з лахами, а тепер мене засудили на пів року і казали, шчо мушу шкоду вернути у дубелт (у двоє). Шчо ж ја собі тепер, бідна, пораджу? (і стала плакати). Відки ја озму грошеї у дубелт віддати? Може тут у креміналі заробю, ци шчо? От, каже, як виїду, то добре сѣа пімшчу: озму собі добрий камінь у руки, і буду їти коло канцелярії сокотити, поків тот пан не буде їти, шчо мене так засудив, як буде їти, — а ја каменем у голову: тоґди нај робѣа зо мнов, шчо хочут!...

— А ја, каже друга, ја, як буду виходити, то замельдујусь, што тепер не буду красти, але буду рабувати!

— Ну, думају собі, отож пани добре робя з каров, шчо, шчо би мали кајатись, то шче гірше учась.

Далі арештантки кажут:

— A nie darmo to j pieśń taka jest:

W kreminalu siedze, nie na tym nie strace,
S kreminalu wyjde—w dubelt sy zapłace....

— Слухайце, каже одна, панowie урэдники з порządного зробя злодzieja. От, jedna dziewczyna była w Wiedniu, i tam u jednej pani ktoś ukradł 3 koszul, ta pani zaskarzyła do policyi niewinnie dziewczynę, i te dziewczynę trzymali do inkwizytu 14 dni, a na miesiąc zasądziłi. Siedziała ona między złodziejami, i ją namówili, żeby nie darowała tego, co za darmo siedzi. Dziewka była dosyć tega, wyszła z aresztu, i wciąż pilnowała, kiedy ten pan będzie szedł, co ją zasądził. Jak zobaczyła go raz, że szedł i miał na sobie oberok, tylko tak zarzucony, ona pomału szła za nim — za nim, i uchwyciła z niego ten oberok, taj poszła pomiędzy ludzi na drugą ulicę. Pan, choć widział, kto to uchwycił, ale nie mógł za nią pędzić, potem posłał, żeby ją odszukali.... Ją odszukali, tylko oberoka nie odszukali, bo ona sprzedala, a pieniędzy straciła. Pytają ją: na coś uchwyciła z tego pana oberok? A ona powiada: „A to za to, że nie ten pan zasądził za darmo, bom siedziała, i przez ten czas nie zarobiła — a teraz zapłaciłam sy za to!“ Potem ją znow zasądziłi, a ona znow się pomściła, i teraz taka złodziejka, że trzeba poszukać takiej...

— Ну, ну, кажут арештантки, — уно инакше не буде, лиш будут сьа мстити, бо не оден за марницю сидит, або такі цілком за дурно. От, кажут, у Відни тримали одну бабу шчось 20 рік в арешті, і та бідна дуже постарілась, та і сили вже не мала до роботи, як její випустили з 20 років, а вона сіла серед міста, тай стала заводити, каже: „якіј цїсар злодїї і шехраї, таких слуг тримає! Обдирајут і кривдья бідних лудей усі разом, аби сами жили добре!“ І její знов узьали до кремїналу, та і сидїла вна, покїв не вмерла.

— А от, кажут другї,— то, шчо вона говорила навмисне, то правда! Бог би їх побив, шчо ви так не по правді карајут за слова! От-тепер тут сидит одна грабіна, шчо говорила на цїсарї, але лиш маје 14 день, а як би так бідниї говорив, то би засудили на богато; — от тут на долині маје за таке саме простиї чоловік — 2 роки...

— Слухайте луде, каже одна, — а то ж на цїсарї не можна нічо говорити? А от, бог не то, шчо цїсар, та шче говорья, а бог ніц злого не робит лудем, а нуж би на цїсарї не говорили—та-же цїсар такії чоловік, як і всі луде, лиш ніби більше вчениї, але міг би котриї

будь чоловік навчитися так само, як цісар, лиш аби мав зза чого. Ба ці коли буде правда на світі, кажут арештантки, і рівність?

— Га, кажут другі, була би, як би то всі впоминалися за правдов: ці німці, ці польаки, ці руснаки; — коли бо то луде не дуже до того берутся!*

Я кажу:

— А от у нас луде співајут уже таку співанку:

Ци польаки, ци руснаки —
Будьмо собі рідні браті,
Рукі собі подавајмо,
За правду сьа впоминајмо!

Ој ми луде лишень дбајмо,
Всі однаку раду мајмо,
Як однака рада буде —
То сьа правда роздобуде.

Де сьа кирилиця копаје,
То там нора прибуваје;

Тьижче лиш јі викопати —
Тьижко воду вічерпати.

Бо як воду вибирајут,
То все нори прибувајут,
Прибувајут шчо раз біше, —
Лудем воду брати лишне.

Ој ми усі лишень дбајмо,
На сес приклад уважајмо:
Як ти нори прибувајут
Так сьа луде поривнајут...

— Видите, видите, кажут арештантки, — уно до правди мусит діјти хоть ми того не дочекајемо, то дочекајут наші діти, та ј панські.

— А господи, господи, каже одна, — дај тојі правди на світі, тај урядникам розум, бо вни хоть учені, то лиш поверховно, а родимого розуму не мајут в своїјх головах....

— А так, похопила друга, — уни як би мали розум в своїјх головах, то би добре розбирали, за шчо карати лудеј, за шчо ні, — а то вни своїјх розумів не мајут, лиш вибирајут розум с тих параграфів...

Усі арештантки говорили де про шчо, лиш одна тихо сиділа, так як тоти свјаті боги, шчо повиробльовані з дерева.

— Ци вна не розуміје жаднојі мови? питајусьа арештанток.

— Та де, кажут, уна розуміје, але вна бідна так думаје, бо маје сидіти 10 рік в кременалі

— А за шчож? питајусьа.

— От, кажут, уна шла зимі на коліју з маленьков дитинов, тај коліју втратила, і пустиласьа јти пішки, бо то не було дуже далеко. Вна јшла і та дитина замерзла јїј на руках. Глигнула вна — а то дитині вигнало очи на верха, тај дуже блишчасьа, і губки віддало — цицкове молоко замерзло на губах... вна напудиласьа та ј кинула дитину... Ну, потому најшли, і јејі арештували, а в арешті одна порадила јејі, аби вна казала у суді, шчо була пјана та ј ту дитину задушила, і кинула. Вна дурна послухала і так сказала; — тепер за ту дитину маје 10 років.

— Гај, гај, сарачі, думајут собі, — јакиј то суд розважиј!... А шчо ж то буде робити дома без мами маленька дитина, шчо лиш пів-третьа року?

- Видите, кажут арештантки, — чи ж не мститися на урядниках?
— Ах, мститися, мстити! скрикнула одна, і стала приказувати:

Бодај пани-урядники сего дочекали,
Щчоби уни в крeміналі саламаху заїдали!

Друа. Бодај пани, господочку, сего дочекали,
Щчоби уни в крeміналі на подушках спали!

Трета. Як уни не дочекајут, дочекајут діти,
І за своїх сих злих батьків то будут терпіти

Четверта. Ој треба, щчоби терпіли, треба, щчоби знали,
Як то над бідними льюдьми батьки старшovali...

Далі посідали тихо і задумалися, потому кажут:

— Господи, господи, як то гірко сидіти: днина роком стаје! От,—
кажут міні,—вам добре, щчо хоть щчось списујете, та все день борше
зијде....

— А як, кажу, не стане писанья, то щчо буду робити?

— Ну, кажут, будете так сумно сидіти, як ми!

— Щчо то ви таке списујете? питајесьа одна.

— От, кажу, списују усьаке.

— А ну-ко прочитајте нам!

Сіда ја міже них, та ј читају:

От, як за правду карајут,—щчо будім робити?

Треба се всім нотувати, тај сї боронити....

Бо як оден боронитесьа, то не је у силі —

А все ж такі јего думки усїм льюдем милі.

Так не оден, котриј добриј, за правду вмираје —

Бо то правду по всім сьвіті уряд закриваје....

Бог нам усїм не боронит правду відкривати,

Ми сї навіть сподїємо сами ратувати....

Котрі льюде лиш розумні, нај правду нотујут,

Поків правду по всім сьвіті льюде не почувујут.

Як усї льюде почувујут, до серцьа јім діје —

Тогди певне усе панство то за льюдьми піде.

Хоть то панство з неохотов буде поступати,

Бо вно уже навчилосьі лишне панувати:

Лиш ми на то не вважајмо, вчїм панів робити,

Тогди панам за роботу будемо платити....

Хоть то пани ј тепер кажут, щчо уни працюјут,

Јакаж тото та јїх працьа? Щчо льюдеј рабујут?

Або пани щче ј так кажут, щчо сьа на то вчили,

Щчоби льюдеј обдирали, сами добре жили.

Не штука льюд обдирати, самим добре жити —

Лиш штука то відгадати: льюдем помагати!

Як то оден відгадаје, другим правду каже —

Того злиј льюд і весь уряд у кајдани вјаже,

Того злиї люд і весь уряд в арешт замикає,
Лиш другий то все потує, — а уряд не знає...
То, шчо уряд замикає, робит собі гірше —
Бо кров в жилах застукає, потуєсьї білше.
Потуєсьї, потуєсьї, і месї потувати —
А на решті, то і буде сї арешт розбивати!
Бо тот арешт не придалиї дльа усего сьвіта,
У нїм льуде лиш марнуєт свої довгі літа...
Ви, дївчата і молодиці, до мужчин мїшаєтєсь —
Котрі мете правду знати, другим вповїдаєт.
Як дївчата і молодиці будут сї мїшати,
Тогди правду по всїм сьвіті борше будут знати.
Як же правду всі пізнаєт, трудно їі закрити.
Сами пани тогди скажут: „шчо будім робити?“
Урядники сами скажут, будут жалувати,
Шчо ви нїм льудем на всїм сьвіті правду закривали...

Я скінчила, та і кажу, шчо то в нас росказував один старий чоловік,
Федорчук:

— Знав ја, каже, панка дуже доброго, — давненько се було, — і він не хотів за злими тягнути, упоминавсья за льудьми, а злі пани замучили його. Ја, каже, видів на свої очи, як його вковали і брали до креміналу. Він нічо не говорив до панів, лиш обернувсья до льудеї і каже: „льуде, не дивуєтєсья, шчо мене берут до креміналу, — моїх пару слів не вдалосья цїсареві, і за то мушу вмирати!“ І повезли його. „Господи, каже Федорчук, як собі нагадају того пана, то і тепер мині банно за ним!“ Та і це напротив того зложена сьпіванка...

— А господеві дьякувати, шчо то льуде скрізь думаєт за тих, шчо в неволи... Ану-ко читаєтє нам шче! кажут арештантки. Ја читају далі: „Иду ја якось із сестров із Кутів до дому. Здибаємо кольїдники, братство на Старих Кутах, — то було на рїздвїанї сьвїята, — та і здибали ми шче одного чоловіка. Каже він кольїдникам:

— А ви куди зїбралисья с такими палицьями льудеї рабувати? (то він назвав палицьями тоти церковні лїски, шчо братство з ними ходит).

— А се, шчо ти чоловіче, гадаєш, як ми льудеї рабуємо? кажут кольїдники, — ми робимо христову памнїтку?!

— Ну, каже чоловік, не беретєж ви гроші за кольїду?

— А, кажут кольїдники, — за кольїду беремо...

— Ну, каже чоловік, се значит, шчо льуде одни других рабуєт, бо ја вже сьвітами сходив, і вже м добре переконавсья, шчо Христос робив то все за дурию, учив льудеї і то правди вчив, за дурию, а це значило відбирати хлїб книжникам і фарисеєям, та і злі льуде замучили Христа за добру науку... То не повинньосья брати жадні гроші!...

— Ої, кажут кольїдники, — як би вас учув наш пїп канонїк, шчо ви говорите — тоби вас вїсповїдав!

— А ви гадаєтє, каже чоловік, шчо ја би нанудивсьї вашого канонїка, та бігме ја би му то сказав в очи!

„Иду ја знов јакось до Кутів із однов куцьков жінков.

— Господи, господи, каже вона, шчо то тепер за рабунок на свѣті! Тогди, коли ја продавала в Косові цибулі, то приходит до мене поліцијан, і бере від мене два віпки цибуль. Ја питају яго, шчо то за рабунок, а він каже: то належитесь до уряду јакесь мито!“ Узывв тоти цибулі та ј забравсьї!

Учула тото јакась друга жінка, шчо јшла побіч нас по другім боці дороги, і каже:

— Так лудем треба, бо дурниї! Јак би луде розумнї, то би не дались рабувати, бо јак уряд обрабује без данї рації (ні за шчо— про шчо), то луде повинни зїтись, і казати: „верніт нам то, шо сте взяли“, а не хотїли би вернути, то луде аби і јїх зрабували...

— Га, каже жінка, коли то луде купи не держись; јак то кажут: один до ліса, другий до біса...

— Јак же нарид не дурниї! каже та, шчо јшла побіч нас. Коли бо він даје всьуда, та ј навіть не поміркује, ци того конче треба? А от, наприклад, дајут парастаси ј сороковусги нїби то вмерлим, а попи вмерлим не передајут, лиш сами поїдајут все тото... А луде тїгнутєсь з остатного, наприклад на свѣчки до церкви, а не міркујут собі, шчо јак би бог хотїв свѣтла, то би у кожде свѣјато і в недѣљу було темно, не свѣтило би сонце... А попи забирајут з церквїв свѣтло і в карти грајут при тих свѣчках, а воскові стоцїујут і продајут віск жидам — гандїль провады... А подумајмо собі шче, кїлько то јї по церквах опаратїв, а то все за лудцькї гроші — нїби попи не могли би вчити ј без опаратїв — а за тоти гроші воли би луде покупувати собі добрі книжки, але не церковнї бїблїї: мїј чоловік каже, шчо они написанї не порозумному...“

„Геј, гадају собі, а це відки взалася така бунтївничка?

„Дучи с Кутів ја здібалася з однов знајомов Рознївськов бабов.

— А господи, господи, каже вона, јак то гїрко бїдним лудем на свѣті жити. Каже: тепер добре попам та дїкам, та жидам та панам... От у нас дїк *Стеткесич* такиј лихиј, јак чорт. А шче обидва з попом (*Заресич*) придались однакї... Так лудьми комендерујут, шчо зрештов вже і сам бог так не комендерује, јак они два. То, каже, јак луде робїлї весїльє, то молодї мусьї робити попови цїлїј тїждень за душо і дїккови робїлї. Тепер же, јак идут молодї на протокул до попа, то мусьї нести попови шкљвинку горївки, два хлїби або колачі, тепер же від молодого ринськїј і когута або курку та ј гуску соли, від молододїј также ринськїј і перемїтку, та ј курку — а дьакови окреме. А за сьлюб платьє декотрі 8 р. або 12, і бїльше, а в бїдного бере 6 р.

— О, каже жінка, з лудеј бїдних жијут, і вваги жаднојї не мајут на лудеј. От, каже, у нашего попа Заресичї служив чоловік старїј, нїби був за најстарїшого слугу. Був він зо 4 роки у попа а на 5 року мав відходити. Попови живїль відај було давати гроші за ти 4 роки, а він шчо-не-шчо робити, вігадав, шчо старїј слуга понадби-

рав с кождої кошницї кукурудзїв, і як учепивсьї бїдного чоловіка, як го став бити та ногами мїсити, то так го моцно побив, шчо тот чоловік уже не вставав на свої ноги, але другї льуде занесли чоловіка на-пів-мертвого до дому, і пїн јему не заплатив.... А дык у нас великїй пан: попа не боїтсьї, бо ј він учениј (і кажут навїть, шчо пїн чогось боїтсьї јего, бо шчось на него знаје недоброго), і держит собі пїддичого, сам не хоче репетувати по церквах, бо знаје, шчо то не велике благодарство груди собі псувати. А такиј недобриј, як і пїн. То був у того Стеткевича оден пїддичиј, і јему було дуже але, бо с-чїста (часто) бив го і пїн і дык, і тот пїд-дичиј јакось утік від дыка, а дык пустивсьї за ним навздогїнь, бо знав, котров дорогов пїде до свого села. Пїддичиј як уздрїв, шчо тот бїжит за ним, а він забїг до якоїсь хати, і борше вїлїз на пїд, та ј драбину витїг за собов. А дык видїв, куди він забїг, прибїгаје до тої хати тај такого крику паробив.

— Де сте, каже, сховали парубка?

Тоти присьгајутсьї, шчо не видїли, а він фурт кричит:

— Ја, каже, добре видїв, шчо він тут заїшов!

— Ну, то шукајте, кажут льуде....

„Він як пустивсьї шукати, та ј најшов: набив го добре, набив, і вбдер до гола, тај лишив на поду, а бїдниј парубчина мусїв сидїти до ночи, бо встидивсьї голиј ити до дому... А одного чоловіка убив, і була комісіја, але грошї очї заткали... От, кажут декотрі, аби ј попїв подавати, як але робїї з льудьми — а то не добре, бо пїн заткаје очї грїшми, а з льудеј шче гїрше дре, бо хоче, аби јему повонїлисьї ти грошї, шчо він вїдав. От, каже баба, коби то льуде були такі розумні, аби льубилисьї і мїркувалисьї, то би не треба ј нікого подавати до суду, тогди нај би попи подавали льудеј, шчо не хочут јїм давати того, шчо вони хочут — за дурнїсько. От у нас, у Розновї, ходят пїн з водов свїченев, і кропне суда-не-туда, та ј за то мусьї льуде давати по пїв дьелеткї (чверткї) кукурудзїв, або јакого иншого збїжї, і по кїлька повїсем. А котрі бїднї, то дајут по чверть дьелеткї і по двоје повїсем, а котрі ји такі, шчо не мајут нїц, то пїн запише і потому идут вїдробјувати.... Ну, не дурнї ж то льуде, шчо дајутсьї так здирати?! То нїби шчось значит, як пїн кропне мачков по хатї раз, два. От, каже, нашему попови помогајут другї попи, бо він на штири парафїї. То пїшов пїн за ріки з водов по хатах, називајесьї Сїнгалевич: јего брат десь на Маскалівцї за попа, — тај в однїї хатї насипала жїнка боршчу у миску чоловікови, а чоловік глин у вїкно, аж иде пїн з водов, а він лишив боршч і сховавсьї, бо він був у чорнїї сорочцї тај подертїї.... Пїн увїјшов до хати, подививсьї, шчо маје з собов мало води, а він борше умочив мачку у тот боршч і вихльпанав увесь боршч по стїнах! Ну: та ј за то дај попови збїжї і повїсема?!“

Як ја тото прочитала, а арештантки зачалися реготати... Читају далі:

„Приходьа раз до нас лъуде з роботов, і шчось ми зговорилися за попів....

— У нас, у Ціброні, каже оден чоловік, вігадали попи туманство таке, шчо як умер хто, то аби робили парастаси, і клали на стів, а під стів аби зарізали барана і здојмили шкіру з него та набили сіна в ту шкіру, а поверх шкіри аби замотали кішки, і клали під стів, бо так, кажут, бог приказав. А лъуде в нас гадајут, так шче ј доси; а попи шкіри забирајут і продајут та гроші збивајут. А то, знајете, аби лъудем закрутити розум, то кажут крутити кішки по шкірі баранічј....“

— То поків лъудеј не зідрут до сорочки, дотів лъуде не будут розумні“, каже другиј. От, каже, у нас, у Космачи умерла в одного жінка; він коштувавсь на погріб доста; не за довго умерла дитина— він коштувавсь; далі вмерло двоје разом — чоловік знов коштувавсь. Доста попови відав грошеј, а всі були жичені. Аж як умерла послідна дитина,—чоловікови уже ніхто не хотів пожичити грошеј. Чоловік тогди каже: „уже ја тепер не хочу видіти попа у хаті — буду ховати без попа!...“ Зібравлись лъуде ховати без попа, — а він приходит сам, хоть го ніхто не просив: зачинаје галикати та кадилєм кадити... Узли мерцьи у трунву, а ціп став казані казати, каже: видите, лъуде, сес газда уже кілька погребів робив, а все так, як бог приказав,— а ја, каже піп, сподівајусь, шчо ј ціј дитині не пожалује, аби запластити погріб по божему, так як тим!“ А чоловік тогди до попа, каже: „а бодај ти не дочекав більше лъудеј ховати, ти дерлице јакісь! Ти шче видиш сорочку на мині та таке казані уміјеш казати, шчо так бог приказав, аби ј остатну сорочку здирати, га? А ци ја тебе просив, ци шчо ти собі гадајеш?! Кажу вам, лъуде, сокотітьсь, обходіт попів по-далеку, бо от ја тепер мушу уступати з ґрунту через параді!“ Видите, аж тогди до розуму пришов, як діјшло до сорочки.

— Ја знају, каже третиј, шчо дьнки розумнішчі від попів. Попи берутьсь дуже побожні, а з лъудьми не польуцкі сь обходы, а дьнки хоть тыгнут за попами, то лиш за-длы балабухів, шчо дајут лъуде. От оден дьнк уповідав міні, шчо він сьпівав у церкові, а лъуде понавосили богато колачів та булок, а він вдививсь на тото, та ј шчо мав казати: господи помилуј, а він сказав: балабухі мојі, балабухі!“ Піп як учув, шчо дьнк замиливсь, а він закликав дьнка борше д собі, та ј каже: „бісьи бога, не мились з сьпіваньм, бо як лъуде покміть, то не мут нести парастаси, та ј ми тогди не будемо балабухі зајдати.“

Јакось то ми ходимо в вечір по казні ба суди, ба туди, а одна арештантка подивилася в вікно, тај крикнула :

— Jaj, a se шчо таке?!

Ja і другі приступилим сьа д вікнови, дивимосьа — а то таке студенти і інші обступили суд, шчо чорнісінько перед судом і гет шче по-за суд.

— A dla boga świętego, co to jest? zaczęli кричати арештантки...

Далі одна приходит з долини і каже:

— A wiecie, co to się stało tej nocy? S policyni urzędnyki zaczępili studentów, a teraz wielka bieda będzie...

— Coż takiego? питаютьсьа арештантки.

— Таже слысье, że tam miał przyjechać taki pan, co obstaje za bidnym narodem і chce, ажебы войны не было. A ci studenci mieli іść przeciw niemu s pochodniami. A urzędnyki s policyni kazali policajanam bić studentów, a oni bili wszystkich, kto pod rękę wlaz— bardzo dużo pokaliczyli і pozabirali do szpitalu, a studentów dużo poaresztowali tam w policyni і teraz chcą przeprowadzić do sądu, ale boją się, bo bardzo dużo studentów obstapilo, і ка́жден певние chce się mścić за swoich kolegów, co ich poaresztowali. Wicie, to ка́жден ва́зы на urzędnyka głowę, bo na co się urzędnyki zaczępiają z nimi, а їх аресztują? *)

Арештантки вислухали тото, шчо вна розказала, — як озмут в долоні плескати та танцьувати з радости, кажут:

— A шчо — не піяста? Отак, кажут, треба урядникам, шчо би

---

*) Пан не — галицькій польський посол до віденської ради, д. Ото Гауснер, котрого мова прогін зацьацьа Австриїєу Боснїї і Герцоговини наробила була 1878 р. багато галасу в вищих верствах Австриї і особливо Галичини. Тільки Гауснер не думав касувати війни, бо в тії же мові він казав, шчо: „zdobycz bez tytułu prawnego, bez wypowiedzianej wojny і bez prowokacyi, jest ciężką krzywdą, jest rabunkiem kraju!“ т. j. шчо, за дозволом австриїєської ради і т. і. зацьацьа Боснїї і Герцоговини не було би—рабунком! Шче менше думав Гауснер стојати за „бідним народом“; напротив того, він стојить за міських багатирів (котрі і вибрали його послом у Бродях). І йому то устроїла львівська громада з унів. студентами-поляками на переді, парадне прицьацье, котре і довело жеї до кровавої стички з поліцієу! Бідні арештантки, котрі, як буде розказано далі, покказали тільки шчирости дна львівських студентів, сподівалисьа, шчо остатні розвальять тьурму і визвольять усіх, не знаючи, шчо про арештантів не думають навіть цілі соціалістичні гурти. Так вони маіже скрізь на цілім світі, і в тім же Львові (див. Праца з 1879, 80 і 81 pp.) стојать за таку нелуцьку думку, шчо б арештантів не пускали робити на світ, т. j. хотять їх збавити остатньої волі і віддиху, замість касувати всі тьурми, або хоть стојати за те, шчо б у арештантів не брав заробку уряд і т. і!! — Певние, шчо ті львівські студенти і не думали ніколи про нелуцькість усякої неволі. Правда, цей кровавий случай заткав нески львівським газетчикам, шчо від тоді перестали дајати соціалістів; він викликав також між польської львівської унів. молодіжкы досить живий, подекуди соціалістичний, відьвотумний рух, котрий однако швидко засох на пні через те, шчо в східній Галичині нема польського народу, котрому могла би і хотіла послужити ця молодіж з вищих верств, а служити народу українському, цілком перејати на його бік— загал польської молодіжї, навіть соціалісти з них на Україні, не видіе або не хоче, певние, через породне чутье. М. П.

їх били, коли льудей мордують по арештах! Господи, кажут, дай, аби студенти гет суд розвалили, аби лиш цегла була порозкидувана...

— А wy co myślicie? oni na to tu się zeszli, żeby się zemścić!

А арештантки як озмут шче лішне в долоні плескати та танцювати, шчо вже в своій нужді забули цілком. Далі дивимосья, а то провадять 6 студентів до арешту, а арештантки кажут:

— А ot, jak jich biednych prowadzą w niewolie!

— Dobrze, dobrze, będziecie widzieli, co z tego będzie, bo oni się boją, te urzędniki.

— Nu, ta czego się boją? питає одна.

— Ach, boże jedyny, jeszcze się pytacie, czego się boją? Тажеž widzicie, tyle tam obstąpiło sąd. A kaźden pewnie chce zemsty, bo cóż takiego zawinili ci studenci, co ich tu prowadzą?!

— Ach, boże, boże, dopomóż im wszystko zrobić tak, jak myślą! закричали всі.

— Słuchajcie, kochani, сказала одна, — oni teraz taki rozbijają kreminal! Ach boże, boże!

Дивимосья в вікно, а то все більше народу сходитсья і все тиснутсья д судови, далі з другого боку восько обступило.

— Aj, jaj, jaj! шчо то буде, як восько зачне бити студентів?!“ крича арештантки.

— Nie бойcie się! каже одна, oni studentów nie będą bić, bo więcej mają rozumu niż policyja, а ot ja słyszała na dole, że oficerzy bronią studentów od policyji.

— Chwała bogu, chwała bogu, kiedy tak! закричали всі.

Далі вже добре смерклосья, чуємо: такий крик коло суду, ружними голосами крича.

— A patrzcie ludzi, patrzcie, каже одна арештантка, jak dwóch urzędników uciekają tutaj na te furteczkę do kreminalu! A patrzcie, jeden nawet bez czapki!

— Ot sim двом десь душа на потлици сидит! сказали кілька разом.

Далі слушаємо, а то каміньем у браму до секретарья (керкермајетра) бовх, бовх! і все крик по вулицях.

— Отак, отак треба, кажут арештантки, нај ваља суд і кремінали всі!—і таке ходья, таке тишасья, якби мали вже на вољу виходити. Чуємо, а то вікна трес, трес! лиш скло спилесья.

— A dla boga świętego, а to gdzie?...

— W sądzie! закричали всі.

І так цілу ту ніч не спали арештантки, все тишилисья, гадали, шчо при божій помочи кремінал розібють і вни повиходья на вољу... А мині тогда приїшла на думку та сподіванка на бога:

Поши кажут, шчо би нарід сья молив.

Шчоби бог від војни боронив, —

Нарід усе сья молит.

Бог від војни не боронит!

Льудем треба так робити,
Без бога сьа боронити,
Бо хто ж де там того знає,
Де то наш бог проживає?
Всьакі нам думки привбули:
Може і бога в арешт замкнули,
Щто до нас не заглядає —
Ниц нам не помогає?....

Як мене випускали (зараз на другий день); то арештентки приспівували такої:

W kreminale byłam, nie mnie nie zrobili,
Czego nie umiała, — to mnie nauczylі....

— Тепер, кажут, аби сте писали шче ліше за льудей, бо білше нужди видите!....

— А певне, кажу, шчо здало би сьа шче білше писати!

А ви тогди кажут:

Ото з каров наробили —
Біду собі зачепили!....

Львів, 29 неабря, 1878.

III.

Відбувши у Львові кару за свої гріхи, приїхала м до дому і привезла м пару книжок соціалістичних; привезла м тако ж шчось штири екземплярі виданья брата, під назвов „Дзвін“. З сими ж книжками ја не криласьа, бо м чула від львівського суду, шчо за соціалізм кари нема: так, на конто тої бесіди, нім шче м приїхала з Львова до дому, то післала м одну книжку польску до знајомої до Косова. На цій книжці написала м так: „Posyłam tę jedną książeczkę i proszę drugim pożywać: niech każdy coś myśli o socyalizmie“. Була се книжка „Opowiadanie starego gospodarza“. Ја жеї тогди шче сама не читала, тільки знала м, шчо соціалістична. Коли м уже була дома, то приходили декотрі льуде і питали, за шчо мене львівськй суд засудив на місяць? — Ја, замість розказувати, давала м „Дзвона“.

Діјшло ж то до косівського старости, шчо ја в „Дзвоні“ писала за него. Дав він твердиј наказ до шандарів, шчо би ходили по льудех і відбирали „Дзвона“, як де најдут. Пријшли до тети Олени, маминої сестри і взяли „Дзвона“, котриј лежав дурнісенько, бо вујко, ані тета читати не вмјут, тільки слугу мали, шчо знав трошки читати. Сес слуга дуже лубубавсьа в книжках, надбав јіх кільканадцять і тримав јіх в себе. Були се книжки дрібні: „Мотиль“, „Ластівка“, „Житье чесного чоловіка“ і такі подібні. Пријшли на ревізіју, забрали книжки і слугу замкли. Тримали кілька день, а міні доносили з тих, як то льуде кажут, підхлібних, шчо би ја утікала з сего краю, „бо,

кажут, слугу замкли за „Дзвона“, шчо лиш тримав у себе, то шчо ж вам буде, шчо-сте писали?!“ Підхлібні з хати, а другі льуде до хати:

— А, се,—кажут,—комедія роїтєга в сеидзьовських головах: конче хочут, аби вас збулиєса відци та заходьа штуками: замкли вмисне Штефанового слугу, аби ви напудилиєса і виїхали гет відци!

Шче инші льуде сказали, шчо косівські судці дуже цим гризутєса, шчо нема причини арештувати мене.

Не довго проведєлєса: приїшли на пошти книжки, до мене заадресовані, так зараз мене замкли, взяли до протоколу.

— А, на шчо, — питајут, — зпронадили-сте тілько собі книжок „Молота“?

— Ја, кажу, не спроваджувала.

— Јак то, ні? а от (і показујут) кїлько до вас книжок приїшло!

— Ну, кажу, та приїшло, — а ја за ними не послала.

— А, хто ж це вам прислав? питаје судїја.

— Не знају.

— Се прислав брат.

— Ну, јак знајете, то не треба питати!

— А на шчо брат прислав тїлько? чому не одну?

— Се хїба би брата снитатисєа.

— А сисєу (і показује „Opowiadanie starego gospodarza“) послали-сте кому?

— Послала м.

— А се писали-сте, аби кождї думав о соціалїзмі?

— Писала м.

— А, јак ви то розумїєте?

— Се затримају дља себе.

— А, мали-сте в себе де јакї книжки?

— Мала ј мају тепер.

— А, давали-сте де јаким льудем?

— Давала м всїм, кїлько је на свїті, а јак мене не було шче на свїті, то льуде не мали книжок.

— А, на шчо льуде мајут мати книжки?

— Коли ви, мај нїби розумнїшчі та ј старшї від мене, не знајете, то ј ја не можу знати!

Протокул скїнчивєса. Замкли мене до казни. В казни питајут:

— За шчо вас замкли?

— От, кажу, согрїшила м, а грїшнїј чоловік, знајете, шчо до некла їде!

Всі зареготалиєса, лиш одна сидит сумна, а така мїзерна, шчо лиш шкіра та кости. Ја считала арештанток:

— За шчо вна сидит, шчо така сумна?

Всі разом відповіли: „За вївторок!“ і шче гїрше зареготалиєса.

Вона сплакала.

— От, кажу, ви з неї смїјетєса, а мїні жеї жалї!

— Ми, кажут, з неї не сміємось, лиш з судаторів, шчо за вівторок декрет дали.

— Як то, питају, за вівторок?

— Таке так, кажут: вна, видите, яка страшна, а як ходит, то потикаєсья, як п'яна. Надибав жеї шандар ци поліціан і спитавсья раптом: „Шчо нині за день?“ Вна сказала: „вівторок!“ а то була се-реда і за це, шчо помилласья, засудили на 14 день. Та не доста того, шчо тут сидит, але шче ј мусит платити за то, шчо јісти дајут раз на добу: от, сами робја лихо межи лъудьми!

Сиджу ж ја вже пару день: закликали знов до канцельарії.

— А, хочете, аби з вами справа була тут, — питаје судїя, — ци жадајете до Коломиї?

— Хочу тут.

— Лише, — каже другї, — відкликатисья до Коломиї!

— Ні, кажу, нај буде такі тут, у Косові.

На решті берут перед третого.

— *Żądać*, — каже третї з гнівом, — *do Kołomyi, bo u nas wiele jest do czynienia, to prędko nie będzie sprawa!*

— Ну, думају собі, коли-сте сья так наважили, то нај буде ј до Коломиї! Пристала я.

За 14 день відослали до Коломиї. В Коломиї ніц не питали, лиш відослали до Льова.

У Льові, нїм шче замкли, просидїла я пару мінут у керкермајстра. Керкермајстрів писар каже:

— А, на со до takich rzeczy mieszаć się?

— Pilnuj, — кажу, pan swojej służby, a do tego się nie mieszaj, со nie rozumiesz!

Писар загнъупивсья і зараз мене замкли.

Третого дня закликали до протоколу.

— А, шчо, госпоже, — каже *Kriegseisen*, — ми мајемо знов сья видїти і розмовјати з собов?

— Та, кажу, се ніц злого: сходитисья ј говорити.

— Але не так!

— А, кажу, инак ви би зо мнов певне не говорили!

— Ну, каже, сїдајте собі! і подав крісло.

Ја сїла, нїн загнув руки позад себе і походжује.

— А, не знајете, каже, хто писав до „Дзвона“?

Не знају.

— А, сисе (ї бере „Дзвін“, тај читаје то, шчо ја списала, свої ј лъуцькї грїхи)... не ви писали?

— Сисе ја писала.

— А, на шче-сте таке писали?

— На тото, шчо я таке чула ј видїла.

— А, хто писав „Моја стрїча з Олексоју“?

— Не знају; але дивїтьсє: там мусит бути підписано!

— Та, коби було, але бо нема!

— Ну, як нема, то не будемо знати!

— Мусите міні се сказати! Бо на шчо ж хто такі річи пише, шчо аж фе?! Кажіт: на шчо?!

— Хоть би вам шче десять раз гірше не подобалось, то ја за то не мају відповідати, лиш за своје.

— Та же бо ј ваше погане: похваљујете соціалістів, та ј сами хочете бути соціалістков, — ци јак?

— Ја соціалістков була ј тепер је.

— Јак же ж то ви хочете?

— Так, шчо би була једність: аби в кождім повіті, гміні, разом обробјали земљу і рівно тим ділились. Словом: аби були собі рівні.

— Јак то рівні? (з гнівом вже говорит): чи, аби всі в зелених сукнях ходили, чи в червоних, чи, може, аби всі одного зросту: га? Кажіт!

— Јак ви мене не розуміјете, то ја вам не мају шчо казати.

Він походује мовчки, ја сиджу. За кільканадцять минут каже (і вже змьняк):

— Ја розуміју: ви хочете, шчоби всі рівно вчилися і всі рівно роботу робили. Правда, шчо так?

— Так.

— Ну, добре. А, малженство, јак хочете, аби було?

— Над цим ја шче не думала, хіба буду.

— То ви, хоть замкнені, це не покинете?

— Певне, шчо ні, бо не знају, јак то думки мож покинути?

— Хто ж це вас учив?

— Ніхто, ја сама знају.

— А, говорили-сте својі думки лудем?

— Говорила м.

— Јаксте говорили?

— Так, јак јем вам казала.

— А, більше шчо сте говорили?

— Говорила м, шчо би русин на польака не нарікав, а польак на русина, шчоби було мжи польаками ј руснаками порозуміње, аби ј свјата разом обходили. *)

— А луде шчо вам на це казали? шчо хочут так, чи шчо відповідали?

— Луде говорили мжи собов, а міні відповіди не давали.

— А, јак сја тоти луде називајут, шчо приходили до вас?

---

*) Навколо Косова, јак і скрізь в Галичині је українці латинського обряду, котрі хоть і не знајуть по польськи, а говорять по українськи, то все таки звуть себе польаками і вважајутьсья чимсь вищим від українців. Такі польаки ј русини з простого народу дуже ворогујут на себе із за віри ј обрядів, і про таких најбільше ј мусіло бути розмови, особливо на Маскалівці. М. П.

— Претці ж ја з них протокуд не тьагну, шчо би м знала, як сьа звут!

— Чого ж ви приходьа до вас?

— Кождиј за своїм; але се хіба би кожного питати з-осібна.

— А брали всі луде від вас книжки?

— Деж ја всім лудем годна настачити книжок?!

— Та жесте казали в Косові, шчо-сте давали всім!

— У Косові ја казала, але тут преці повинни бути розумнішчі від Косівських: повинни це зміркувати, шчо книжки були в лудеј, як шче мене не було на світі, і мене не буде, а книжки будут!

— Алесте „Дзвін“ роздавали, бо відобрали в Гнідана?! Чи Гнідан просив?

— Гніданови ја дала сама, він не просив; але м богато не мала шчо роздавати, бо м лиш мала штири екземплярів.

— А, „Opowiadanie starego gospodarza“ богато сте роздали?

— Лиш цю, шчо м післала по пошти, а більше, хотьби м рада дати, то м не мала сама.

— Тут відобрали від вас маленька книжечка „Передне слово“: чи-сте мали богато таких?

„Передне слово“? — ја не тьамују такојі!

— Таже најшли, як ревизіја була (і показује): от јака, лиш верх-нојі картки нема („Нова віра на Україні“).

— Таку мала м одну, чи дві.

— Відки ж мајете „Opowiadanie starego gospodarza“? і такі — „Передне слово“?

— Від нареченого.

— А, де тот наречениј і чим?

— У Росіји, учиться на попа.

— Але це на правду говорите?

— Та же певне, шчо на правду говорю.

— Та бо в ціј книжці писано протів понів: то, як же ж міг піи дати?

— Та же бо то не всі пони злі і дурні: је і такі, шчо розуміјут світови ладу.

— За такі книжки повісили би в Росіји!

— Та же бо тут претці не Росіја; а зрештов міні ніц до того, бо ја јіх не відала, навіт не читала шче.

— А, „Дзвін“ — відки?

— Від брата.

— А, брат де?

— Не знају.

— Мусите знати: вам казав Франко або Терлецькиј?!

— Ја з Франком не була, ані з Терлецьким, і ніхто міні не казав.

— А, він је тут засуджениј. *)

*) Ја був тоді в Жешеві. М. П.

— То нај буде.

Зписав він протокул і мене замкли. Стали ж мене тримати гірш якого збродиварья: навіт того з вікту не давали, шчо другим! Одного разу дала мині жидівка того молока, шчо жіј «асували»: вни довідалися і від жидівки відобрали молоко. Сиджу ја вже зо три місяці: на силах ослабла м, бо терпіла м голод; лиш тільки це мене тримало, як нагадала м, шчо м нікому ніц злого не зробила — і так мене тримајут!.... Стали мині на голову літи всякі думки: нагадала м собі, шче то јак-јем мала з девјат літ, јак луде говорили, шчо судці —зі луде; шчо не хочут, аби нарид був просвічениј, бо, котриј најдеса такіј, шчо би хотів пројаснити, то карајут без жадного чутья: не оден через них і помішанье дістав, ба навіт і житье скінчив; бо, давно, говорили, бувало, не вільно було хлопам давати діти до школи; а котриј вспоминавсья, шчо можут і хлопські діти так сја вчити, јак і панські, тот мусів терпіти; але, хоть терпіли, то претці пријшло до того, шчо вже вільно. Тогди ж, хоть-јем прислухуваласья лудьскіј бесіді, то м не могла зрозуміти, а тепер пригадала м — шчо до чога? Далі думају: „Не жалују, шчо сиджу, бо м ніц злого не зробила; але дуже ми дивно, чо му то судові луде лиш такі за добрі ј мудрі, шчо карајут, хто думаје про поліпшінье на світі?“ Так ми стало дивно та чудно, шчо аж подумала м, шчо не знају, чи бог је? На ці думки дістала м заворот голови; друге, дуже м велабла з голоду і віддали мене до шпітальу Маріји Магдаљени.*) Тут дали мині добриј вікт і лікарство одно на друге, і ја пријшла до себе. Тепер, берут мене приложені (монахиі) того арешту до попа сповідатися. Приходжу д попови і кљакају, јак всі.

Піп: Коли-с сја сповідала?

— Не сповідала м сја кілька років.

— А, то чо му?

— Тому, шчо ја того не можу зрозуміти, шчо то одни слова в молитвах до причастија в польаків і руснаків,**) а не оден закон.

— А де ж ти була мжи польаками, чи руснаками?

— Ні мжи польаками, та ні руснаками, лиш дома.

Він зостановивсья кільканадцять минут, а далі каже:

— Закон, — се лиш така памјатка, шчо би луде памјатали Христа, бо Христос терпів за нас: то, чо му таку памјатку не пријмати?

— Або ксьондзи сповідајутсья?

— Ми сповідајемосья.

— В кого?

— В арцибіскупа.

— А арцибіскуп — в кого?

— Шче в старшого.

---

*) Львівська жоноча гурма.

**) Т. ј. католиків і унијатів.

— А тот старшиј — в кого?

— Га! сес, як нікому нічого злого не зробив, то не має тьгару на серци і лиш шчиро зітхне до бога: і така яго сповідь!

— Ну, ја так само: тьгару на серци не мају, бо знају добре, шчо м ниц нікому злого не зробила — і тому не сповідајуся.

— Не може бути на світі такіј чоловік, шчо би жадного гріха не мав: мусит хоть с кого посміятися!

— Правда: ја сміјалася і сміјуся з пошівського казанья, а то тому, шчо говорья о страшнім суді, небі і пеклі; кажут, шчо ангели берут до неба, а чорти до пекла: а ја в то не віру!

— А, шче які гріхи мајеш?

— Не мају жадних.

— За шчо ж тут сидиш?

— Не знају, бо мене шче не судили: сиджу в слідстві!

— Јака ж причина була арештованью?

— От пришили книжки на пошти, до мене заадресовані і зраз арештували.

— То, може, ви — Павлик?

— Так је: Павлик!

— А, бо то ви писали до „Дзвона“! Ја читав ваше і других: там виражајесья по призвішчу: а то, хто бере честь, нај бере і жытьє!*)

— Ну, як хто за чесно поступаје, так за него луде говорья, а другі знов — шишут!

— А, як то луде — неправду говорья?

— Луде неправду говорити не можут, лиш то, шчо видья і чујут. Бо, дья чого не говорья, шчо були в небі і говорили з свјатими, коли так сьа не дїе?!... А, за ксьондзів, то це все — правда. Як поступајут, таку честь мајут! А мнї здајесья, шчо, коли вони је заступниками Христа, то повинни і ділами так робити, як Христос. Христос не згортав мајетки дья свого добра, лиш так робив, шчо би міг жити: не кривдив нікого! А мнї ксьондзами так дїєсья, шчо лиш кождї дья себе горне! А то повинно бути порозуміње таке: Котриј з дому, від родичів богатїј, то аби дістав парафіју меншу, а котриј бідниј, то — більшу так, аби містилисья, шчоби могли рівно жити, не — оден аби мав занадто, другїј — нічо! При цім розумієсья, аби були шчирими дья народу: не — *показували* лиш „памјатки Христові“, але аби і ділами робили так як Христос: словом — аби лудем відробили за то, шчо з лудеј жијут, аби були шчирі дья народу з науков, не плели небелиць о страшнім суді, небі і пеклі та ангелах, коли сами того не виділи!...

— Та же то страшниј суд — на цім світі, небо і пекло тут, чорти

---

*) Хто дістаје від кого нечесть, тој нехај дописувательу за то відбираје жытьє. Бєсїда про дописї в „Дзвоні“, де всі названі по імју. М. П.

і ангели — то само;*) суд вам відомий, бо вас судили. Тепер же: ангелами назвали льуде тих льудеј, котрі обстајут за оскарженими, аби карі не мав; чортами — тих, шчо бјут на оскарженого, аби карати; а то, шчо сьа говорит, шчо в пеклі горьа, то значит, шчо як — позамикані, то бјутсьа з думками і їх серцьа тліјут в тім пеклі і горьачці; тепер знов: котрі не мајут жадної долегливости, добре јім сьа діје — то је небо ј рај.

— Сисе ја давно розуміла так; але, міні дивно, чому то всему народови так вправді не можна јасно говорити? чому за правду карајут, јак от, нас, — соціалістів?

— А! бо то ви хочете в богачів мајетки забирати і роздавати на бідних, а то — відки так приходит: забирати від того, котриј собі запрацьував, і давати тому, котриј ніц не робит?!

— Сисе не так в соціалістів іде! Соціалісти власне, шчо того хочут, аби ніхто ні від кого власної праці не брав, лиш аби кождиј робив на себе; далі, шчо би ніхто нікому *того* вчинку не зробив, шчо јему не мило самому, а — не так јак дуриј присталяјут о відбираньу мајетків і революції! Претці ж ми то розуміємо, шчо житье — кождому мило, а битва то не је справедливість, лиш — дуреньків поступки,**) бо, на шчо ж це може придатисьа, аби одни других забивали?

— Дьа чого ж в ваших книжках — за-острі річи писані?

— Шчо до книжок, то так: Котриј господар јакє насіње посіје, таке јему сходит; не може в землі зробитисьа гіршим, ані ліпшим, лиш — таке саме, јакє посіјав. Ото ж так само з книжками: јак на світі діјесьа, так сьа пишє, а змінити не мож, бо, наприклад, јак најме хто собі оранника, і даст јмує, аби посіјав пшеницьу, то він не сміје обмінати насіње: замість пшениці посіјати овес! А знов: хто даст овес, то хіба би дурень був (оранник), аби посіјав пшеницьу!

Поговорила ја з ксьондзом доста довгїј час, і ми розішлисьа без завданья покути і причастија.

Не за довго мене відослали до того (слідчого) арешту, де м була. Тут сказали міні, шчо до мене гроші пријшли, лиш не сказали, від кого. Тепер стали мене ліпше поважати, јак вперед. „От, — думажу собі, — јак не думати про світ, коли лиш тих льудеј поважаєсьа, котрі мајут гроші, а котрі бідні, не мајут ніц, — тих наштуркајутсьа на всі боки?!“

Одна арештантка дала міні тут книжечку польську, під назвов «Apostolstwo serca Jezusowego»; отворила сторону 94 і каже:

— Ot jaki to papież za mądry: czego sam nie rozumі, do tego

*) То само — також.

***) Битва — не справедлива, а — коначна для соціалізму тільки через поступки верхних станів.

sie misza! Wydał list do biskupów całego świata, aby sie ludzi jedne od drugich modlili, to jest niesocjaliści od socyjalistów!

Подивилася ж ја до сеј книжечки; написано на нјј „Аpostолство Serca Jezusowego. Związek katolicki dla tryumfu Kościoła Św. i zbawienia dusz ludzkich. Intencya miesięczna. Marzec 1879. Cena 2 centy (4 fenigi). Imprimatur (позволив друкувати) Antonius (кравієвський єпископ). Nakładem X. Michała Mycielskiego T. J. W Krakowie, w drukarni „Czasu“, pod zarz. J. Lakocińskiego. Or што прочитала м на 94 i 95:

Intencya na miesiąc Marzec.

Aby P. Bóg obronił ludzi od socyjalistow.

Powstała na świecie bardzo niebezpieczna sekta, która się nazywa sektą socyjalistów. Ci socjaliści są to ludzie bardzo źli, bezbożni i bez żadnej religii. Za nic sobie mają przykazania boże i wszelkie prawa ludzkie. Ani pomyślą o życiu wiecznym. Szukają i pragną szczęścia tylko na tej ziemi. Według ich rozumu szczęśliwym jest tylko ten, kto może używać wszelkich rozkoszy cielesnych i uciech tego świata, kto ma pieniądze i dostatki. Że ci socjaliści są ponajwiększej części ludzie niezamożni, łakną więc i pragną pieniędzy, zazdroszczą tym, co mają lasy, pastwiska, pola, co mają bogactwa, chcieliby im takowe wydrzeć, odważyliby się na najokropniejsze i najstraszniejsze zbrodnie, odważyliby się nawet na to, co się działo u nas w niektórych miejscach w r. 1846, to jest na rabunek, rzezie i mordy, aby się tylko cudzym majątkiem wzbogacić. — Główna ich nauka jest, że człowiek nie powinien mieć ani swojego domu, ani swojego bydelka, ani swojej roli, ani żadnego majątku własnego, ale wszystko, co posiada, powinno do wszystkich ludzi należeć. Prócz tego powiadają, że nie należy słuchać ani zwierzchności duchowniej, ani świeckiej. — Tę naukę głoszą przez swoje gazety i książki, jakie drukują. Głoszą ją także ustnie, osobliwie po fabrykach, warsztatach, i między ludźmi ubogimi, co to ciężką pracą na kawałek chleba zarabiać muszą. Najmilszem ich miejscem, gdzie werbują ludzi do swojej sekty są szynkownie i karczmy. Przy kieliszku, lub szklance najłatwiej człowieka obalamucić, i do wszystkiego złego naprowadzić.

Przeciwko tym socyjalistom wydał sam ojciec św. 28 Grudnia zeszłego (1878) roku Encyklikę, czyli list napisany do XX. biskupów całego świata. W tym liście potępia ojciec św. socyjalistów, którzy chcą do góry nogami wywrócić ten porządek, jaki p. Bóg między ludźmi ustanowił; nadto przykazuje wszystkim katolikom, aby się nie ważyli z tą niegodziwą sektą łączyć, albo jej sprzyjać. — Przeciwko tym niebezpiecznym ludziom mamy i my podnieść broń naszą, a tą bronią jest modlitwa. Módlmyż się gorąco przez ten cały miesiąc i prośmy serce p. Jezusa, aby nas i wszystkich ludzi zachować i obronić raczyło od tych socyjalistów.“

- Прочитала жа це, посміялася, і собі та і кінець.
Не довго проведосьа: закликали до протоколу.
— А шчо, каже Kriegseisen, — добре сидіти?
— Міні добре, бо ні в чім злім не чујусьу, але рівно *) би м вам не жлчила такого добра.
— А, не лішне було сказати, шчо: „не хочу вже до того належати“, шчо „покину!“
— Ніц-јем алого не вчепиласьа і не знају, шчо покинути?
Він походжује, жа сиджу. За кілька мінут бере лист в руки і каже:
— Від кого сес лист до вас, з Яблонова?
— Не знају: претці ја јего не мала в себе і не читала м!
— Тут пише, аби сте порадили, јаке положити лішне на сорочки, біле, чи кольорове? і за калісони“. Шчо то значит?
На таке питање мене сміх зібрав і не далам ніякої відповіди.
— Ну, коли не хочете сказати, то це сьа пішло до Печеніжина і там виштајут.
— Та, добре: шче і ја, може, би м сьа довідала!
— А тепер скажіт, котре ваш наречениј? Чи не сес? (і показује фотографіју).
— Цего ја не знају.
— Як то: не знајете! Таже-сте мали разом процес! Подивітьсє, јакиј зајиніј хлопец: це Котурніцкиј! Ци не був він де з вами по процесі?
— Не був.
— Франко казав (?), шчо він був.
— Ну, може, з Франком був, а ја не виділа.
— Ви нічого не знајете, та ні видите, а тут је вже і Гнідаи з Косова замкнениј.
— Та, шчо ж міні до того, шчо замкнениј: ніби то ја замкла, чи шчо??!
— Скажіт же міні тепер: чи в тих книжках, шчо від нареченого, — добре сказано про соціалізм, чи јак?
— Ніц не могу казати, бо м јіх не читала.
— Та, коли бо то ви і без читаньа розуміјете!
— А, ви ж хотіли—јак: аби м не розуміла?!
- Господи, јак мій Kriegseisen не сьоскаје носом! Схопивсєа з крісла і, сердитиј, пише протокул. В протоколі списав богато і таких річеј, котрі ја і не говорила. На одну річ не схотіла м сьа підписати, він поправив: — решту пропустила м, бо м не хотіла з ним богато сьа переговорювати. Підписала м сьа і мене відпровавили та і замкли.
- Сиджу ја вже з п'ять місяців: пријшли на візиту і потішшили: сказали, шчо вже не задовго буде справа, та і керкермајстер сказав, шчо брат приелав пару ринських. Арештантки вчули цьу втіху і стали просити, аби м борзо јіх доучувала корулки та вставки роби-

*) Рівно — однако.

ти. *) Я до них ніч не відповідала, бо стала м думати, чому Kriegseisen неправду говорив: казав, шчо брат тут, а то—з світа гроші прислав?!

Арештантки говорья далі: „Тепер, відај, наша наука пропала!“ „Не бігєсьа, кажу, то шче не так борзо скінчїтьсєа, як сєа говорит!“

За кілька тижнів знов закликали до протоколу.

Kriegseisen: „Скажіт мнї, чому то у Косовї лудеј пїтали і ніхто нічо не хоче сказати на вас?“

— Це, хїба би лудеј самих запитали сте сєа, чому не кажут, а мене нема шчо питати, бо ја претці негодна лудем заказати, ані піднајмити!

— Правда: Казали сте, шчо мајете листи від нареченого? а там були на ревізїї і не наїшли!

— Ну, бо ја добре сховала, і не хочу, аби від нареченого хто листи читав, котрі до мене!

Далі читав то само, ја то само говорила.

Тепер просїдїла м доста довгїй час і дали Акта. Дивїусьа: в актах нема Гїдана оскарженого, лиш покликаниј за свїдка; а оскаржених було трох опруч мене: Я — перша, *Кїнальук*—другї, і *Пинтьук*, шчо був у нас шїтої, та ј вујко—*Штефан Пїстуньак*,**) Були це луде добре менї знајомї, але ніколи ја з ними не розмовяла о соціалїзмі. Їх заскаржили жиди. Але однако з того не треба думати, шчо всі жиди злі: тепер межї ними богато најдєсьа доброго серцьа, шчо брїдєсьа кого скрїдити, але лиш тоти, котрі не спускајутьсєа на науку рабїнів, але своїм розумом робя, все з тих, шчо мај бїльше розумїют; бо мене, наприклад, богато у Львовї жиди радїли і в Коломиї, але лиш з тих, шчо своју віру не тримајут, і такі жадну, а думајут по новому; та ј мїжи присьаглими, шчо нас судїли у Львовї, було богато жидів. А мїжи тими простими жїдами, то знов шїші порьадки, бо їм рабїни плетут небїлицї, як христїянам попи. Не треба такє, за нашими пошамї, нарікати на жидів, шчо Христа замучили, бо теперїшнї невянїя тому ніц, шчо давнї луде були злі; тај то Христа заскаржили жидівські старші, шчо старшували над всім жидівськїм народом, як теперїшнї наші попи над нашим народом. Отже, кажу, тих монастирських лудеј заскаржили косівські жиди. Кїнальук принајмі же був писменнїй, а ці два, то не знали письма. В слїдствї вујко сидїли три мїсєаці. Кїнальук пцять мїсєаців, а Пинтьук цілком з вольних нїг.

Упїшло сїм мїсєаців, осьмого закликали до суду, до адвоката. Адвоката шче не було. Пани стали нїбито мене жалувати:

— Biedna, кажут dziewczyna: będzie ten miał wielki grzech, kto zblamucil!

— Ој, — гадају собі, — ніхто не годен мене збаламутити, ані нав-

*) З жовчожї роботи — шїгьа.

**) Тетин Оленин чоловік.

чити, як ја сама не розумію! Гадаю собі: „говорите ви, шчо другі мајут гріхи, а сами гріха не боїтєся, шчо за дурно мучите!“

Пізнала м єя з адвокатом і мене замкли. За пару день закликали знов, але мај шче „розумнішчі“. Ці „розумні“ кажут так:

— Простим лудем не говоритєся, бо вони кидајутєся на то!

— Таже, — гадаю собі, — і вам, аби очи завязав, то би-сте на шчо-небудь зашпоталиєся і мусіли внасти; а з розязаними очима кождиј видит, *шчо* і *як* переступити маје?

За пару день зачаласєя розирава перед судцьами присєаглими. Три-мало то три дни, і ці луде мене увільнили ј других. Адвоката ма-ла м Јацковського. Сєс чоловік так фажно говорив, шчо аж лудбо бу-до слухати. На кожду річ так тлумачив, шчо кождиј дивувавєся јєго бесіді. Миш ј це було дуже дивно, чому то вченим лудем так дуже треба тлумачити? чому сами не можут розязати всего?

По скінченім процесі за два дни приїхала м до дому, а тут мижи лудьми на цілиј Косів бесіда.

— То ж, — кажут, — претці хоть від присєаглих мож шче правди сподіватєся! не так, як косівські Саломони премудрі: з неба єя спускајут і постоли губја!

Далі стали миш саміј доносити, шчо, як мене вєзали до Львова, то багато лудєј стьагали і все питали, шчо ја з ними говорила? Коли від кожного вчули відповідь, то єя дуже злостили, казали:

— То, psia krew: żaden na nią nic nie powie!!

Далі знов казали, шчо ј грішми приплатували, шчо би лиш пере-сліджували наш дїм. Один чоловік сам казав миш, шчо јєму казали так:

— Буде тобі плачено на дни, лиш аби є дозирав, шчо за лудє і відки ходєа до Павлички?

— Ја, каже јім відмовив сєго, бо пригадав јєм собі, шчо то лиш так невірні Христа перєсліджували і відавали на муки, а фарисєї підплатували грішми.

Далі знов казали, шчо, як мене вєзали вєже до Львова, то сами судаторі не ходили по ревїзїях, лиш посилали побігушчих. *) Побі-гушчі ходили і смїялисєя. В нас дома, казали родичі, шчо ревїзїї не було, хоть сподівалиєся. Ја знов пригадала Kriegseisen-а, шчо фаль-шиво підходив: казав, шчо „Нову віру“ вєзали від нас, а то неправда, бо в нашім дому тогди не було.

Довго ја не могла бути у Косові, бо м не мала роботи, другиј раз тому, шчо миш говорилисєя такі річи, котрі моје серце ражали. Вибрала м єя до Коломиї, та ј сєстру вєзала м з собов, шчо би м сама не була. Тут најмила м станціју і труднила м єя ручнов работов.

Одного разу: дивїусєя — входит јакись мушчина, по цивільному убраниї і ніби то огльадає станціју. Це вигльадало дуже по дурному, бо претці кождиј може лєхко зрозуміти, шчо властитель дому не мо-

*) Побігушчіј — гончіј.

же когось провадити до тої станції, котра вже најмлена. Сес мушчина став вшпитувати, відки ми і де родичі? Я сказала. Пішов він до господаря, наговорив, шчоби нас сокотилисьа, „бо це, каже, страшні особи — соціалісти!“ Далі наговорив, шчо би господар уважав, хто до нас буде приходити і шчо робитисьа буде? Господар приобіцав, шчо буде уважати; сего мушчину вирядив, а сам сміјавсьа.

За півтора місяця доноссьа міні з Косова, шчо конче хочут у Косові точити процес за то само, шчо м мала у Львові. Я з сего сміјаласьа, бо м не давала віри. Потому пришов до нас пан І. Я цю історію розказала. Пан І каже:

— Чув ја, шчо то косівськїй староста конче хоче штуку зробити, аби укарати; хоче пимститисьа за то масло, шчо-сте писали в „Дзвоні“. Ви, каже, тьажче аби вздріли вас у Косові, а там, будьте певні, шчо вкарајут, бо там је *Богусьевич*, шчо припроваджује розправи; а він — з тих богатих; не знаје, шчо то лихо, значит, і караје дьудеј і за дурио. Вже ж, каже, він льудем давсьа добре в знаки, коли льуде аж співанку зложили на него таку:

Світит сонце јасно, усі льуде бачут:
На *Богусевича* арештанти плачут;
Арештанти плачут, кожде вповідаје,
Шчо тот Богусевич злоје серце маје!
Злоје серце маје: вшшчо ј говорити!
Лишень з мертвих параграфів знаје він судити!
З мертвих параграфів він так завше судит:
Својїми думками притохними блудит;
Думками він блудит: сам не памїятаје,
Кого він і за шчо в арешт замикаје?!
Виділи ми судаторів дуже в світі много, —
А шче нам сьї не трафїло видіти такого!
Ми такого не виділи у жаднім повітї,
Јак сес Богусевич дуже злиј на світі!
При розправі, кричит моцно підбурениј —
То так виглядаје, јак би був скажениј;
Јак би був скажениј: бистро сьа кьїдаје;
Суда-туда обернесьа — вже ј декрет читаје!
Засуджениј јак го озме о рекуре просити:
Він вам не дає ані слова собі говорити!
Не дає говорити, хоть би шчо сьа стало,
Бо, видко, контентиј, шчо му сьа так вдало...
Јему сьа удаје, — така јего вхота:
Кому декрет прочитати — то лехка работа!
То работа лехка, при тїх білы ј руки,
Јак кого судити из злости на мукі!
Він судит на мукі, ані подумаје,
Из за кого то він білы руки маје?
Білы руки маје, та ј пасесьа јак вив...
Коби хоть судити він сумлінно ввїв!

А то то не вміє! Бо йому роскоші,
Що льудеј карає, за то бере гроші!
За то бере гроші, та і собі гуляє...
Не знати, ци приказ Христа памнітає:
Як Христос сумлінно, шчиро упоминав,
Що би кождиј верховодец до льудеј серце мав?!
Тепер зльїі судаторі то позабували!
Шкода, шчо вини християнми здавна сьа назвали!
Тепер зльїі судатори лишень з льудеј кров пїют,
Кїло льудзьке на закуску у крємінал берут!
Берут кїло на закуску, бо це їм смакує...
Така тепер правда в світі... нај му мать мордує!!
Алє сьсєа закусочка борзо їх удавит,
Як з нас, простих, до них смїло кождиј сьа наставит...
Таж се треба конче до них добре сьа ставјати:
Яку вини нам честь подајут — таку їм віддати!
Таку саму честь віддати, шчо не змінити:
Як уни нам, простим, перчьи, — так і їм перчити!
Треба добре їм перчити, нај перцьу конштујут...
Котрі ж сьму мут противні, — то сьа злими чујут...
Бо такого чоловіка се не розгиває,
Котриј в світі до народу чуле серце має...
Хїба лишень се роздражнит у світі такого,
Як Богусьєвіча надібали м злого...
Це ж то злого надібали м!! Він аніі гадає,
Що він колїсь з сего світа умирати має...
Як же ж умре, і вже буде у землі лежати:
По чїм його будут льуде в світі споминати?!
По чїм будут споминати, і як сьсєа буде,
Що він в світі з за живота лишень карав льуде?...
Хоть він, може, і так гадає, в думці сьа тлумачит,
Що сам льудеј не карає: нај кожде вибачит?
Алє сьсєа тлумачїні кождиј з простих знає,
Що, котриј је сам сумлінниј, — такі не вкарає!
Бо хто ж може вендувати? які в світі льуде?!...
Тепер цьїј вже спїваночці нај і ковец буде!

За пївтрєтєа мїсьацьа приходит шандар з Косова і каже нам обидвом з сестров збиратїсьа до Косова. Сестра ж була оскаржена, то м шче чула з Львова, шчо віточили процес, а ја — бїусьєа з думками: чого мене спроваджујут?!... Їдемо до Косова; ја питају шандаря: „чого мене спроваджујут?!“ Шандар каже, шчо „їм жаль, шчо у Львові увільнили, то сами хочут укарати! Нам, каже, супокоју не давали, ба з прозьбов, ба з грозьбов, давали чорне на білім, аби вас спровадати!

Приїхала м до Косова; шандар запровадив до канцельарїї. Тут *Медведчук* став казати:

— А, фажно, аби аж шандарї спроваджували?! Не могло сьа так приїти?!

— Та, як, — кажу, — мали м приїти? Ніби ми знали, шчо тут нас треба?! Було дати фирлядунки!

— Ну, — каже він до шандаря, — *odprowadzić do innej kancelaryi, bo to do mnie nie należy!*

Шандар запровадив до иншої; сес також зтис плечима і сказав:

— *Ja nie wiem! Rób pan, co chcesz!*

Шандар запровадив до третої. Тут післали по якогось пана. Приходить — грубий, чорнявий На-коли^{*)} нас вздрів: став з утіхи руками терти. Далі крикнув приразливим голосом до мене:

— *A, gdzie się było?* (шчо би не не сказати ані *ти*, ані *ви!*)

— *Czy ja mam protokół składać?* питаю.

— *Protokół, nie protokół, a ja pytam tak!*

— *No, a ja tak nie powiem!*

— *Pisz, pan, protokół!* сказав до писаря.

— А, — кажу, — вперед скажіт: котриј суд старшиј, чи львівськиј, чи косівськиј?? то тогди буду складати протокул, инакше ні!

— *Zaraz do aresztu,* — крикнув, — *bo to nie chodzi o protokół, tylko siostrze za świadka! **)*

— Ов, думају собі, то се добриј спосіб: спровадити јако свідка шандарями та ј арештувати!

Запровадили нас обидвох з сестров і замкли. Сестри не питали ніц. Були ми в одиј казни; постелили і польгали. Чују, — втворюјутся двери:

— *Ano, starsza Pawlik, zbierać się!*

— Ја збирајусь і думају: „куди це мене берут так пізно?!“ Зібрала м сьа і виїшла з казни; сестра лишиласьа. Берут мене двох і провадьа до гміни. Запровадили і післали по віта. Приходить віт, уни стали казати:

— Беріт Павличку до себе, а завтра приходіт з нев до суду.

Приїшли ми з вітом до него; він сказав жінці, аби дала јісти. Жінка дала і постелила добре. Ја повечерьала і лягла. На другиј день віт не спішивсьа до суду, бо в него був празник. Стали до него луде сходитисьа, він лудеј приймав.^{***)} Ја більше була на дворі, як в в хаті, бо тут міні було горьаче. Дивјусьа, — іде поліціан. Ја виїшла до хати.

— Ану, — каже поліціан, — ідіт борше з Павличков до суду!

Приходимо до суду, дивјусьа: а тут постыгали білше лудеј; мене взяли до канцельарїї, а луде чекајут в сінех. Приводьа сестру, тај став сес грубий пан читати јїј Акта. В Актах було сказано, шчо вна „Дзвін“ роздавала та ј „Молот“.

*) На-коли — як тільки.

**) В Австрїї кривим на кривих вільно цілком не свідчити, і него від сестри тим менче можна було сподіватисьа панам. М. П.

***) Пријмати — угошчати.

— Ов, — думају собі, — як то за-справедливо jde: вна „Молота“ j не видла навіт, як вігльадаје, а тут кажут, шчо—роздавала!“

Ја завважала, шчо писар, *Михајло Тимјак*, став близько нас і вважаје на нас з сестров, хотів би съ чимсь прислужити, — то ја взяла, вмисне вітъагла нотатку з кішени, тај пишу, аби мав чим похвалитисъа панам:

„Хто за це заскаржит, то дурень як цап:
Виши лиш *тілько* знаје, шчо у свіј рот — хан!“

Сестра сказала так:

— Коли ја Актів не дістала, то не скажу ніц, лиш прошу відати до Коломиї.

— No, — крикнув пан, — *obejdzie się bez twego gadania! Ale zegnijesz w kreminalę: rozumiesz?!*

Обернувся д мині тај каже:

— *Świadek co gada?*

Мині жалъ зробилосъа за сестров, бо вна дуже стала плакати. Думају собі: „Буду j ја просити до Коломиї, бо тут, виджу, які за добрі j розумні, то, бо j је, аби сестру не засудили, бог знаје на-доків?!“ Ја попросила, а мині борше засудили 10 день, шче j сес грубиј накричав, шчо через мене богато грошеј відали. Ја до него таки вбіваласъа *) тепер:

— Ніби, — кажу, — це гроші з вашейі кішени? або ја вам кажу, аби-сте відавали, чи шчо?!

Крикнув він на кључника, шчо би борше замок. Кључник запровадив і замок. Арештантки питајут:

— А то на кілько?

— На 10 день.

— Та, за шчо?

— Або ја знају, за шчо?!

— А, перед котрим були-сте судатором?

— Не внају, кажу, — якісь грубиј, чорньавиј!

— Це, кажут, — Богусевич!

— От, думају собі, не дурно ж і співанку зложили! Та j стала м арештанткам росповідати, јаку. Одна сказала, шчо чула від јакогосъа воськового чоловіка.

Тепер приходъа д мині, тај відбирајут нотатку:

— Ото ж, думају собі, вже j прислуживсъа Тимјак!

Відсидла тих 10 день і мене випустили. Сестру не судили.

Тепер борзо м поїхати не могла до Коломиї. Притримала м съа дома і заробјала м грошеј на дорогу. Через ці дни прислали шандарі до нас, власне шчо другиј день. Људе доносили мині, шчо чули, шчо вни (пани) вмисне так постановили докоръати, аж потів не віјду з

---

*) Вбіватисъа таки до кого — з серця опімнутисъа.

цего краю. Я цим льудем казала, шчо нај пани јідут, а ја не појіду нікуда.

Не за довгий час приходит до нас Богусьевич і два шандарі, тај більше, як льуде кажут, побігушчих і робја ревізіју. Богусьевич подав мині письмо від старости. В письмі староста скаражит, шчо ја з сестров була в Кутах сего часу, як нас спровадили з Коломиці і з Кутів лист писали м до Косівської громади, — і казав нас арештувати. Зробили ревізіју і нас забрали тај замкли. Богусьевич наказав кльучникови, шчо би нас так тримав, аби м не могли видітисья. За три дни закликали мене до протоколу.

— Шчо то, — каже з притиска Медведчук, — чи хочеш, аби-с завше була в муках?

Ја з жалю зтиха сказала:

— Сама м тут не пријшла!

— А, на шчо то говорити таке, шчо „братисья до них без рукавиць, так само, як уни до нас берутсья?! Шчо би була честь за честь віддана!“

— Таке нікому не говорила м, а честь за честь кождий знаје відати.

— Як то: ні! Таке-с була в Кутах і лист писала цими днями до косівської громади?!

— Коли ж могла м бути в Кутах, коли претці тут сиділа м 10 день, а знов ці дни, шчо м зістала випушчена, то мају на то свідка, шандаря: він до нас ходив, то нај скаже, чи не заставав завше дома??!

— Котриј шандар?

— Когут.

— Но, то-с ким до Кутів передала!

Ја собі подумала:

— Ба ци це вини на правду вдуріли, ци вмисне так напастујут??! і знов з жалем сказала м: „Це не најдесья!“ *)

— Ану, сідај і пиши!

Ја сіла і написала пару слів, котрі він казав з того листа. Далі він сів і каже:

— На вас з братом нема вже одного такого волоска, аби льуде не прокльали, бо через вас мусья сидіти в кременах!

Мене жаль обгорнув і сплалакала м. Думају собі, як то кажут льуде: „не по мојіј вині — не станесья мині!“; бо ми претці не кажемо льудеј замикати!

Далі каже знов з притиском і закорчив ногу на крісло, та ј изьявсья руками за коліно, — ја добре зміркувала, шчо то він так з пуду, шчо не може відважитисья крикнути, бо ја шче вперед чула, шчо він і бје льудеј при протокулах:

---

*) Не буде доказано.

— Я, каже, також је русин і хотів би м, аби то якось було, шчо би руській народ не пронав!

— Ој, гадају собі, говори, Грицьу, небилицьу: як не розумієш, то мовчи!

Списав протокул і замкли. За 14 день відтаскали до Коломиї з двома шандарьами. Тут замкли. За тиждень вziali мене до протокулу. Пан А. став питати, доста дечно: коли м приїхала з Львова? і кілько була м дома? та ј відколи в Коломиї і в кого на станції? Списав протокул і замкли. Не за довгий час заклакали знов. Див'юся: а мій куфер в суді, притаскали з станції. Казали мні втворити. Втворила м, передивилися, і знов замкла м. Списав пан А. знов пару слів протоколу і замкли. Тепер уже: сиджу оден місяць, другий, ба ј третій: не чути ніц!

Одного разу приходит президент на візиту. Зо мнов сиділа якась мала дівчина за крадіж. Президент каже:

— А ти ж за шчо тут, така мала?

Другі сказали: „За крадіж!“

— Ну, каже, ти не можеш пам'ятати приказанье боже, шчо „семе — не кради!“

Дівчина ніц не відповідає, лиш сидит. Президент пішов, а вона каже:

— Набирає він мене, шчо ја не пам'ятају приказані: „семе — не кради!“ а він, чому не пам'ятајут „милосерні учинки“? Там сказано: „вни однушчати“. Уни не могли мні відпустити, але засудили!

Тепер стала розмова мжи нами всіма.

— Sędziowie, — каже одна, — to tylko do tego przyzwyczajoni, aby ludzi karać, a rozsądzić sprawiedliwie, czy człowiek na to zasługuje to nie mają czasu, bo jim trzeba zaglądać do piwiarni, grać w kęgli, w karty: ot, rozmaite swoje rozrywki mają!...

— А як бе вне, — каже жидівочка, — суделе справеделево, то бе нікого тут не було.

— Bardzo, bardzo wiele jest takich, — каже перша, — że niewinnie cierpieć muszą. A sędziowie nie mogą rozsądzić, że to całemu światu szkodzi, bo, na przykład muszą zciągać z całego świata na wikt więźniom; teraz że, muszą trzymać dużo dozorców (policajów) і muszą każdemu płacić: а скąd то? Wszystko z narodu!... Teraz że: dobrze, наприклад, że pani, — до мене, — dali dobry wikt, а więźni inni tego nie mają, а lewerend bierze dobre pieniądze за то!

— Це таки правда, — каже мішчанка — шчо за шчо-будь берут до крeміналу. От, ја сиджу за то, шчо м з одним паном сварилася. І шчо ж таке провинила м? „В злости — нема милости!“ Як він мні, так ја јему!

Ја розказала свої накинени гріхи.

— Ја це чула, — каже мішчанка, — шче, як не була м тут, бо тато належі до суду присяглих, то знајут все добре. Казали він,

щчо замкли двох дівчат і щче якихось професорів *) позамикали, таї казали, щчо тут тепер не буде розправа перед судом присьнглим, бо судці звичайні і того дуже жылуют, щчо минувшого року не судили сами, але віддали до Львова і перед присьнглих. Тепер, кажут коломийські пани, щчо „у Львові її вшклосьа, а тут сї не вшече!“

— Та це, кажу, ніц дивного, щчо кажут, бо, кожде розумїє, щчо, чим нижчі суд, тим менче знає. От, наприклад, у нас, у Косові — малиї суд, то ї не чути, аби котрому арештантови сказали *ви*, лиш *ти*, та ї то з криком, а тут вже, виджу не раз пана *Кавецкою*, як приїде на візиту, то як фажно вважає кождому!

— Ну, каже мішчанка, вважає він на льудей, та ї льуде на него будут!

Наступила недільа: пустили всіх до каплиці; ја лишиласьа, би інквізитів не пускајут. Приходьа з каплиці, та ї стали розновідати за понів.

— Poszłam do kaplicy, czy co mędrego nie wsłyszę, ale jakoś obeszło się. To m na świecie raz od jednego popa słyszała dobrze. Mówił, że chciałby się już tego doczekać, aby wyszło z tego szep-tania do ucha; mówił, że najlepiej by było, aby wszystkim razem opowiedzieć, jakie to są ważne grzechy i opomnąć wszystkich zroz-umiale, aby kaźden rozsądził, co dobrze, a co źle, i złego nie czy-nił; mówił, że wtedyby i nas, porów nie męczyło, i ludzi.

— Ба, чому то польським попам не вільно сьа женити? питаје мішчанка.

— Не вільно, кажу, бо так з давна постановили, а, як би попи на то не пристали, то би ї ніхто не всилував, бо льуби ніхто нікому заборонити не може.

— Ну, та, певне, щчо ніхто заборонити не може, бо, як би міг, то би не тримали собі коханки. Котрі не тримајут дома, то ходьа до них.

— Та їм лєпіє, як тым, же бєраґ szlub, бо, як жыє ze sobą nie mogą, to można się rozejść, — каже друга.

— Та же то ї сльубні расходьасьа, як не можут жити!

— Dobrze, ale już z innymi nie żyją!

— Ба, як би то було, аби можна сьа розвинчувати і жити з инчими?

— Выглядало би, кажу ја, так, щчо, потів була би жінка молода, то би чоловік жив з нев, а, як би трохи постарїласьа, то би покинув і паїшов молоду; бо, знајете, щчо жінка борше мїзернїє, як чоловік. Шче котра дїтеї не маје, то тримајесьа, а, котра маје, то борзо мїзернїє: та, як би вни розиїшлисьа, то чоловік би мїг жити з иншов, а жінка ні, бо ніхто би жеї не хотів.

— Та вже, — каже мішчанка, — вна би сама не хотїла иншого, як би першїї давсьа добре в знаки!

— Добре, кажу, щчо вна би не хотїла: а, діти — як?

*) Франка і Геніка.

— Діти, ја би казала, што би належали до него!

— А ја, *żebym* і *zaraz* *rozłączyła* się ze *swojim* *mężem*, то *bym* *dzieci* *koło* *niego* *nie* *zostawiła*.

— Ну, каже мішчанка, то аби було, як чіја воля: котра жінка хотіла би діти забрати, — аби чоловік дав з мајетку на діти, а зрештов, як дорослі, то вже кожде шукаје само, як жити.

— Ну, кажу, то правда, што кожде шукаје само, як жити, бо розуміе кожде, што тато і мама вічне жити не будут.

Далі привели якусь Гуцулку з Косова. Ми щось зговорилися, а вона каже:

— Там, у Косові, всіх жінок кликали до протоколу, як вас з сестров забрали вітти, та питали, што сте в казни говорили? Жінки, як не сказали ніц, то їм грозили, што підут суди (до Коломиї). „Господи, каже, што то можут: хотіли би, што би лиш другого обмовити брїхнями, што би не віліз! Там, каже, такі злі, не дај, боже: як мні узьив на протокул тот Медведчук, то так бив у голову, што і тепер чују!

Розмова з нами не уставала...

Упїлио пару місяців і дали мнї Акта, а сестру і шче кількох вїпустили. Мене оскаржили з jakimись Фокшејами. Цї Фокшеї були мнї цілком не знані. Прочитала м в Актах їх справу: тишило мене і смутило. Тишило то, што м думала, што суд чеј-чеј переконајеся, што і без мене льуде думајут про світ, не лиш ја — причинов усему; і смутило то, што мене скомпанували з ними фальшиво; што м так дурно свїй час прогаїнувала і здоровје втратила... Тут, правда, голод не дольгавав мене, давали вїкт добриј і штири рази на день, але це мнї було не миле дльа того, што другі так само не мали, другиј раз — дльа того, што, коли ја не поспїшила керкермајстрови роботу, то приходив до казни і воркотів, што м за дурно їсти пријшла, што то гроші куштује. Ја би була відповіла їему, што то не з јего кішені, але м звернула увагу на то, што, хто мало розуміје, тому ніц сьа не говорит. З нетерпеливїстю чекају розправи і цікавїстєв, *што за лист*, котриј накинудли на мене? Розправа наступила: закликали мене на самперед, потому штирох мнї не знаних Фокшеїв; з вольних нїг — також штирох: два чоловіки і жінки, та і дівчина. Стало нас оскаржених девјать. Прочитали Акта і взьали мене питати за лист. Ја відповідала з жалем, бо м до цего не почувалася; вони подали лист мнї: папір синого кольору, ја взьала читати, а вони відобрали.

— *Ten list*, кажут, *jest podobny* do *paninego* *charakteru*!

— Та, кажу, і *człowiek* do *człowieka* *jest podobny*: то сїę можна омыліć!

— *No*, то *prawda*, *że* сїę можна омыліć, але тутай *myśli* *te* *same*!

Я вдріла, шчо вини ј сего не памнѣтајут, шчо то лѹде думали, јак мене шче не було, та ј жалѣ зібрав мене і не тлумачила м. Вини стали питати Фокшејів. Було це зрана. По полуднѹ знов Фокшејів питали. Стали казати, шчо Фокшејі говорили, шчо слѹб не треба брати. Фокшејі кажут так:

— Ми казали, але инакше: там у нас је такај одеи, шчо дуже лихо жије з жінков; казав, шчо јејі на смерть убје, а ми казали, шчо, јак маје хто убивати на смерть, то лишне би було, аби можна сѣа розвинчувати!

Далі суд опімнув, шчо сміјалисѣа з того, јак нпн польскіј співаје в косцѹолі „saecula saeculorum“: чому казали, шчо то виглѣдаје так, јак корова рикаје? Фокшејі сказали, шчо то було також инакше. „Говорило-сѣа, кажут, шчо таке слово видајесѣа лѹдем смішне, бо не розуміјут.“

По Фокшејѣах наступило до мене знов. Взяли читати сес накинениј лист. Чују — а там сказано, шчо добре лѹде в Манастирскім зробили, шчо, јак нпн не позволив через цвинтарѣ јихати, замок брами, то повкрчували колодки і јихали. Далі слухају, — а то на Богусѣевича співанка, лиш не було все так, јак ја чула. Тепер у суді стали казати, шчо це таки на мене паде за дѣла того, шчо *мене в Косові Богусѣевич укарае несправедливо, то ја на него співанку, кажуи, з жалѹ зложила*. Далі спитали, чи м була в Кресејчука на празнику? Ја сказала, шчо ні, і з цим омилиласѣа задѣла того, шчо то віт так звавсѣа, до котрого мене косівскі судці віддали були сами на празник, а ја не знала, шчо вини так звесѣа? Ја перед судом сказала, шчо м омилиласѣа, але мині віри не дали. Далі, кажут, друге, шчо віт признав, шчо тогди лѹде у него на празнику говорили за брами. Ја признала, так јак правда, шчо м на Богусѣевича чула, а у віта не прислухуваласѣа лѹцѣј розмові, бо там було горьаче, а ја бѣше була на дворі, јак в хаті. Уни кажут так:

— Та już jest źle i to, że wszyscy krewni powiedzieli, że świadczycie nie chcą!

Мене жалѣ обгорнув і трудно було шчо говорити.

Кавецкіј мене богато боронив при росправі.

Тепер наступило до свідків до справи Фокшејів. Свідки присвідчили, шчо того вечера, јак вистрілено до вітової хати, то видѣли Дмитра Фокшеја, шчо десь ишов. Дмитро сказав, шчо то неправда, шчо то не він був. Показали ј стрѣльбу, шчо в него најшли десь на городі. Другі знов присвідчили, шчо говорив, јак го замкли, шчо вітови не поможут і віконниці залізни, коли го зи секрету відав за книжки!... На Грицка Фокшеја присвідчила служницѣа Дмитра Фокшеја, шчо јејі намовјав, аби ніц на Дмитра не казала. Грицко сказав, шчо то неправда. Далі признали, шчо Грицко був противниј релігіјі.

На Васиља Фокшеја то само; Василь сам признавав, лиш инакше, јак був оскаржениј. На мене шандар *Когут* сказав, шчо м була в Кутах. „От, думају собі, — шкода, шчо м тебе покликзала на свідка,

коли-с лиш такиј за справедливиј!“ А шчо вперед сказав, шчо ја казала јему, јак ходив до нас, шчо, јак би судові луде разуміли социалізм, то би не брали за зло, — то ја це таки казала, то м не жалувала за це на него; але в Кутах не була м, то ми дуже було дивно, шчо претці јак *ц. к. шандар не справедливо присяга!* *)

За три дни скінчилася розправа, тілько шче не сказали вироки; запровадили та ј замкли. Тут керкермајстер став кричати, шчо м не хотіла сповідатися.

На другій день рано взяли нас до вироку. Мене сказали на місяць арешту політичного. Ја ж сего не сподівалася, бо м добре знала, шчо за чужі гріхи мене замкли косівські судці, а коломиєські повірили і зробили *цим* довід, **) шчо мене Богусевич укарав, то ніби ја мала на него співанку зложити!... Дмитра Фокшеја сказали на півтора року, шчо підојмавсьа з ручним орудієм, Грицька, Дмитрового брата, на 3 місяці; Васиља, також брата, на місяць; Дмитрову жінку на місяць і служницю на 14 день. Решту увільнили.

Відбула ја сес місяць з великим тьгаром, бо м до вини не почувалася. Потому мене віддали на цупас. Пан А., шчо належит до цупасників, поступив по лядьки: зараз на другій день відослав до Косова. В Косові притримали мене під замком шче одну ніч; на другій день випустили аж коло полудня.

Приходжу до дому, — тата вже м не застала, вини без нас умерли. Жаль міні зробивсьа, силакала м; далі робју роботу, јака је дома. Шандарів все присилајут.

Шчось за дві чи три неділи, јак мене увільнили, приходьа серед о-півночи, шандарі — цілиј постерунок. Мама не пустили до хати. Вини сиділи під хатов аж до днини: Јак сьа розвидло, тогди пустили. Шандарі зробили ревізіју і нас з мамов узьав вахмајстер *Канец* і приарештував.

Сидимо ми з мамов голодніські цілиј день. У вечір закликав Антульскіј перед себе, ніц не питавсьа, лиш сказав, шчо мајемо по шість діб сидіти. Міні став докучати словами:

— А, каже, і ojciec przez Anusię poszedł ze świata і teraz маме przyprowadzać до kary?!

*) З цього ј дальшого Анинього оповіданьа на ст. 204 всьакиј переконајеться, шчо на 27 і 28 ст.мого „Друкованого листа“ ја помилувсьа шчо до *п'ятою* пункту протів коломиєського і косівського уряду. Помилувсьа ја мимохітьчерез то, шчо Анну арештували в Коломиї і зразу вона міні з Косова не писала того, шчо јејі там увільнили були трохи. До сестриних оповідань, котрі пријшли аж тогди, јак мій лист давно вже був надруковані, — ја не знав, коли саме ј за шчо арештовано Анну в Коломиї (на донесењу з Коломиї не було дня), коли кинено на Куцьку пошту лист і арештовано Дмитра Фокшеја, і через то міні здавалосьа, шчо сестру взято з Коломиї вже за відоміј куцькиј лист. Тепер ја це поправляју, але замість того з Аниних і дальших, Парасчиних слів за шандаря Когута, всьакиј переконајеться, шче лишче, ніж з мого наміленого п'ятого пункту, шчо Анна певне не була в Кутах і листу не послала. *М. Павлик.*

**) Доказували це тим, шчо....

Господи, мені тепер так гірко стало, шчо ї промовити з жалю не можу! Силакала м сердечно і подумала:

— Аж тепер сміло можу кождому сказати, шчо нема шчо думати о бозі, коли вни так напастујут, сами карајут без жадної причини маму ї мене, та ї все лиш на мене звертајут! Так, як би ја сама казалася замикати, та ї другого з собов!!

Антульскіј говорит далі:

— A trzeba chodzić gdzieś po Koloymy? Nie można tutaj być?!

— Та, кажу, і ви не сидите на тім місци, де-сте сьа родили, лиш-сте шукали місця, де би мож жити?! Так само ја мушу собі шукати! А, як хочете, аби м тут сиділа, то дајте мені яку роботу, аби м могла заробјати на житље: то, не тілько, аби м сиділа дома, але ї тут буду сидіти, коло вас в канцеляријях!!

— Та prawda, — каже Антульскіј, — że tutaj niema takiej roboty!

— Ну, кажу, видите ж! Скажіт: за шо мајемо з мамов сидіти?

— Мама, каже, за то, шчо шандарів не пустила до хати; а ту, że żandarmi mówili, żeś namawiała mamę.

Ну, думају собі, більше м сиділа за дурно, та ї це відбуду, але вас, напасники, не забуду ніколи: спровадили-сте з Коломиї без причини, аби лиш тут знапастувати! мені кара ніц не значит, але за вас буде світ знати, які-сте за справедливи!

Було це в старостві. Потім відіровадили нас до суду карного, та ї замкли. Ми з мамов були на своїм вікті, а другі були на арештант-ськім. Шчось ми сьа зговорили, а арештантки кажут:

— Потім належіла католичка, такі *Ksikova* (кльучникова жінка), шчо варила їсти арештантам, — то було добре: ніхто не був скривджениј, а тепер віддали до рук жидови, то гіркіј наш світ: і не добре, і не даст статком: а беремо скаржити до суду, шчо не можемо їсти, то пани кажут: *Diabeł ich bierz: niech nie jedzą—niech zdychają z głodu!*“ Ми би сьа, кажут арештантки, не впоминали, як би то за дурно, але бо за то бјут і берут остатне с хати, шчо тут їстєся. Та, вже би не жвьль платити, як би за добре!

Відбули м тих шість день, і випустили. Пријшли до нас льуде та ї кажут:

— Ми чули, шчо вас дльа того замкли на ці дни, шчо до Коломиї цісар пријїхав на віставу, а вни хотіли, аби ви там не були, і не виділи тої паради.... Тепер, кажут, так: як пријде шандар в ночи, то лиш дајте знати до нас котрого будь, а ми вже їм покажемо, як то чіпати без права, і лазити по ночех!! Вни повинни пантрувати великих збродньарів, а не льуцькі думки пасти, бо думки ніхто нікому заперти не годен!!

— Ба, кажу до льудеј, зверніт увагу на це, шчо шандарі сами не чінајут, а кажут їм, то вни, як слуги, мусьа слухати!

— Кажіт ви нам це! кажут льуде. То лиш так вни: звертајут оден на другого, а всі до того навикли, аби лиш кого вкарати! Бо,

скажіт сами: ци ми можемо вас до чого впливати, як ви сами не хочете зробити? Отак з кожним дієсся, а судаторі гадајут, шчо ми цего не розуміємо! От уни, може, ј не розуміјут: бо, як вас взяли до Коломији, то з Коломији пријїджала комісія і стьагали богато лудеј і казали, шчо то ви намовјали, аби луде покрутили колодки, як пш не пускав јихати через цвинтар. Луде перед дурнїями тлумачилисся, як перед малими дїтьми: шчо то ніхто нікого не годен до нічого намовити, як сам не хоче зробити! Всї сказали, шчо сами намовилисся та ј покрутили, бо туди здавна була дорога і тепер ніхто не запре, бо то громадське!!

Тепер ја вішталала лудеј за незнайомих Фокшејїв з Маскалівки: як то сьа з ними стало, шчо нас звінчали разом?! Луде розказали так: шчо, тогди, коли мене Богусьевич засудив на тих 10 день, то хтось вістрілив до хати віта Маскалівського і запалив јего сїно. Подозрінє впало на тих Фокшејїв дља того, шчо вони вітови грозили за фанти (грабіж), шчо позабирав в лудеј за то, шчо попови не хотїли дати луде на будинок направити. На сего віта богато лудеј ворогувало, бо він десь мав хвалитисся, шчо з суду дали му 10 ринських, аби вішукував книжки. Луде збиралисся, кажут, јему розповісти на розум, шчо то лиш так невірні Христа відавали і продавали за гроші, шчо би він зрозумів, шчо је християнином, а християнин повинен кождїј за правду стати. Коли, кажут, видїли, шчо — дурень (віт), то казали, шчо дурнїа ни треба, аби жив мижи лудьми і грозили, шчо го убјут, але це говорило богато лудеј по-за-очв, а Фокшејї казали в очи, тому јїх позамикали. А, хто вістрілив, то, кажут не мож знати! Стали ревізїї робити, і в Дмитра наїшли порох, та ј го насамперед замкли. Дїялосьа це тогди, як мене віпустили з тих десьатьох днів. Косівські судці говорили, шчо ја намовјала Фокшејїв!! Староста *Сабат* сам, кажут, лист написав і спїмнув Фокшејїв в тїм листї, аби лиш мене з Фокшејами скомпанувати; спїванку також, кажут, написав, бо десь мав чути, і цим способом сталасьа — *компанїја*! Як же взяли вже до Коломији Фокшејїв, то, кажут, у Косовї таки побејалисьа (пани), роздавали карточки де по јакїх лудех, аби вілагоджували станцији, шчо пријдут жовнїари стојати; а Богусьевич утік з Косова. Јего, — кажут, — луде шче з Кутїв пасли!....

Так розказували мнї луде.

Тепер ја кажу сама від себе:

Першиј раз, шчо до старости Сабата. Не могу посуджувати јего, чи то акуратне правда, шчо *він* лист написав, аби лиш мене знапастувати, бо м не је переконана; тїько смїло могу сказати, шчо м переконаласьа, шчо ј за дурно карајут. Косівські пани мене знапастували, а коломијські або направду омїлилисьа, або, може, таки не хотїли справедливо узпати, бо, як мнї сказали в арештї, то дуже за тим жалували, шчо у Львовї присьаглі увїльнили. Ја ж сама не знала, шчо буду увїльнена у Львовї, бо м не сподїваласьа, шчо би

соціалізм зрозуміли. А, зрозуміли — то лише для них, бо ніхто на них не буде відказувати, шчо правді противні, і не буде ворогувати, та ї до злості приходити. Так то на світі напряду дієсья, шчо через непорозумінє буває сварка ї злость, ба ї битва, бо оден скаже так, другий знов инак, і, як оден другого не зрозуміє, або зрозуміти не хоче, то приходит до великого. А ја так міркују, шчо лише би було, аби тот, шчо не розуміє — не мішавсья до нічого; а хоче вмішатись, то нај добре дивисья, шчоби не впливсья, бо, хто сья вплилит, тот мусит боїтисья, як у Косові побоїлисья. А то все через непорозумінє. Ја в цім сама переконалась, бо, наприклад, беру від себе, шчо лиш мене видьа, шчо можу думки розвїзати, і, хто о шчо опімнесья, то звалюют на мене, шчо то ја вчу, а не можут цего знамнїтати, шчо ја не жију, від коли світ зачавсья, а — кїлькo то је льуцьких думок з давних літ записано!... Ја ж не тајусья, шчо думају про льуцьку кривду і неправду на світі, але опруч мене, то боготї льудеј думајут, і ніхто заперти думок не годен нікому, до кождиј чоловік приходит до того з того, *шчо* на свої очі видит і на свої вуха чує; а, найбільше з того льуде рушајутсья, шчо неправду в світі видьа, бо кождому чоловікови сам розум диктує, а не то — шчо би слухав когось!....

Скїчено з кїнцем 1880 року.

Анна Павлик

ОТ ХТО РОБИТ ПОРЪАДОК МЕЖИ ЛЬУДЬМИ!

Одного разу, (1877 р.) коли ја мала 12 рік, приносит якісь пан папери великі і каже, шчо то—для сестри Анни. Ја, с цікавості, шчо там таке написано, стала м читати. Зачиталась: а там було написано якісь імена мужчинів, котрих ја не знала. Стала ја питати сестри, шчо-то ї? Сестра сказала, шчо то Акта оскарженєн, шчо маје сї ставити до Львова, до суду, јако оскаржена.

За пару тижнів поїхала сестра до Львова. Ја собі надумувала всьике, а шче м чула з д'котрих льуді, шчо сестру не тижко, аби не засудили, бо „за правду гнївајутесья.“ Ја не знала, шчо це значит: „за правду гнївајутесья“ тај не доштовувала м, лиш чикала м сестриногo повороту.

Приїхала сестра з Львова, привезла кождому дарункі, а мнї — нічо. Заздрїла ја в неї якісь книжечки і стала м жеї просити, аби дала мнї прочитати. Сестра не хотїла мнї дати. Угнїваламсья на сестру, тај собі подумала: „не хоч ти мнї дати—а ја їх украду!“ Јак подумала, так і зробила. Відокрала ја в неї тоти книжки, — не памнїтају вже, кїлькo їх там було, бо м ни мала, коли перезирати, мала м власне тогди потребу ити в місто, — та ї узьїла м їх из собов. Думају, шчо з ними зробити? От, јакурат зближувала м сї ид *Тимјаковї* хатї, подумала м: „оттут ї письменні, коби м кого уздрїла та ї дам ці книжки, нај читајут; а уни сестрі не скажут, шчо ја да-

ла, бо сестра до них ніколи ни ходит!“ Вздрила м наймолодшу сестру *Михайла Тимяка*, тај дала м її.

Недовгий чыс провелосы: дивјусы — иде шандар из јакимось чоловіком. Приходит до хати, сів, тај нічо не каже. Дивјусы — иде другиј из вітом, сіли та ј сиды. Ја думају собі: „шчо це сы маје значити? Може, гадају, ходили на польовані тај повернули грітисы (бо то було зимі)?“ Аж трохі згоді, кажут сестрі Анні збиратисы і ити з ними до суду. Сестра зібраласы тај пішла. Та ј тато пішли з нев. Незабавком віході тато з міста тај кажут: „замкли моју Ганьку, не знати за-шчо та ј за-яке? От, не дајут віддуху її!“ Мама кажут: „не казав ніхто, на кілько замкли?“ „Ні, кажут тато, лиш јакісь писарнище вішов, тај сказав, шчо: „вже не сподівајтесы ніколи своју доньку видіти!“ Тај тато сплакали. Мины сы жыль зробило, та ј ја сплакала. „От, кажут тато, бодај јім на безголовжі! Чорт знаје, чоґо выи хочут?! Коби хоть сказали: за шчо? А то, ни скажут, лиш иди! та ј не кажи нічо!“

Висидыласы сестра того часу, 1879 р. вісім місяців у слідстві та ј по розправі пријшла до дому, тај каже мині: „От, видини: узыла с від мене книжки, аби ја ни знала, а ја знају тепер, і кому ти дала, — то за то будеш мати процес у Коломижі!“ Ја сы трохи задумала, бо м гадала, шчо сестра навмисне сама мене заскаржила, аби ја другиј раз до жејі книжок сы не брала.

Просидла сестра трохі дома, нарешті задумала јіхати до Коломижі длыа того, шчо дома не було роботи жаднојі, на чім би вна могла заробити јакісь грејцар. Појіхала вна шукати станціјі. Најмила станціју і стала собі прилагоджувати річи, котрі її були потрібні. Мині жыль було за сестров, шчо вна знов јіде з дому. Ја стала жејі просити, аби вна і мене взыла з собов.

Појіхали ми вже до Коломижі. По дорозі подогонив шандар нас Штајн (Stein), — а він нас знав, та ј став питати фурмана, куди ми јідемо? Фурман сказав, шчо він везе до Коломижі на коліју. Він повірив фурманови, та ј пішов замельдував, шчо вже нас нема дома.

Пријхали ми до зајядного дому, бо сестра такі мислила јіхати на коліју до Львова. Нарешті порадыласы, та ј пішла из фактором шукати другојі станціјі. Ја собі подумала, шчо сестра длыа того не хоче јіхати до Львова, шчо мене маје провадити ни за довго до суду. Ја стала несмілева до сестри; хотіла м жејі перепрошувати, але м не мала смілевости жејі зачепити.

Сиділи ми на ринку на пјонтрі. Але то була дорога длыа нас станціја — сестра віпровадыласы на другу, дешевшу. Тут ми сиділи 4 ци 5 неділь. Аж пријшов шандар *Копун* из Косова, та ј став шчось розказувати (то було десь коло другојі години по полудньу). Нарешті, уже стемнілось, а він став сестрі до вуха шептати, аби сестра ишла з ним на спацер (прохід), а сестра відповіла, шчо не піде, бо мама би сы гнівали (бо тоґди разом з ним і мама пријшли і сес-

тра Олена). А він сказав: „Е, со мама wi, przecież mama to nie rozumie, co ja mówię?!“ Зачув знову докучити сестрі, аби йшла. Сестра відповіла, шчо хіба піде из мамов та ј зо мнов, а він сказав: „Е, со to, со to mama, а со siostra rozumieją?!“ Нарешті став докучити дуже, а сестра сказала из гнівом, шчо „з ніким ја по spacerах не ходила та ј с тобов не піду!“ А він тогди вијмив письмо з уряду тај каже: „To ja muszę забраć was obydwóch do Kosowa do rozprawy!“ Показав сестрі письмо, тај каже збиратись ити до Косова. Сестра відповіла, шчо: „Kiedys pan nie brał za dnia, а teraz ја nie pójdę!“ Він зразу то просив, то грозив, але шчо не помогало. Сів він уже тихо, як справедливий когут (на бантах), переночував, а ми кінчили роботу.

На другий день післала мене сестра, аби ја повідносила роботу, котра чија була (бо ми робили краецтво). Коло одинадцятій години пријшла, а Когут просив сестру, аби вже збиралась, бо чьис. Сестра його випиталась, чога маје ити до Косова, а він сказав. Ну, тепер ја подумала, шо то не сестра мене оскаржила за тоти книжки, але преподобний *Тимјак Михајло*. Але дивно ми стало, чома ја не дістала Акта оскарження і чома моја справа не маје бути в Коломиї так, як сестра казала??!

Пријхали ми до Косова, а Когут тепер знов став сестру просити, аби пројіхалась spacerом почерез місто з ним разом. Сестра не хотіла, а він трохи сї угнівав, але сестра на то не уважила, лиш сказала, шчо: „Jak pan wziąłś do aresztu, to do aresztu, а nie na spacer!“

Запровадив він обох нас з сестров до канцелярії одної, а витак до другої, а нарешті до третої. Відца віддали кључникови, а кључник запровадив до казни.

На другий день зачылась розправа. Читав судија Акта за „Дзвін“, тај за јакесь „Молотило“,—бо ја цего розуміти не могла, бо він читав борзо і с криком таким, як би на него дощ падав,—та ј став мене питати за книжки. Ја не хотіла ніц у Косові казати, але м просила до Коломиї дльа того, шчо ја добре знала, шчо моја справа маје бути в Коломиї. Він не хотів того и чути, але крикнув: „Obejdzie się bez twego gadania, ale zegniesz w kreminalu!“ Як-жем то вчула — жьиль мнї зрививсь і сказала м: „Шчо ја таке зробила, аби м аж „зогнила в кремїналі“? Шче ви не таке робите та ј не гнијете в кремїналі!“ „Ој, гадају собі, коли вже за то, шчо ја дала книжки Тимьякови, та Тимьяк аж так глибоко мене оскаржив, то, шчо ж би він робив, як би издрів, кїлько по друкарських продајут книжок??!“

Судија обернувся до сестри, тај каже: „А, swiadek na to со powiada?“ А сестра сказала так, шчо чула у Львові, шчо моја справа маје бути в Коломиї, то він зараз засудив сестрі 10 день арешту і зараз казав кључникови запровадити. Якк лључник сестру запровадив, а він каже: „To psia krew! Lepiej, niech sy tam posiedzi!“ А, до мене обернувся, як крикне: „Do domu zabieraj się!“

Приїшла ја до дому тај стала м розказувати, шчо сестрі засудили 10 день. Вісидла сестра тих 10 день, приїшла до дому і робила сво-ју роботу.

Шчо другий день приходив Когут, ніби јако „dozogca“. Розказував він, де шчо чув та видів, от, ніби, аби нас заговорити, аби ми сї не здогадали, чого він приходит? Аж наконец сам сї приповів, шчо його послајають, аби він знав, котрі до нас луде приходї, та ј чого, та ј шчо вони говорї??

Јак він пішов, а тато стали розказувати за него:

„Тогди, як ви були в Коломиї, то він (Когут) раз пришов і каже: „Може би ја у вас, Павлику, міг спочити, бо так јем сї утомив, тими горами ходьачи!“ А, ја, кажут тато, знав, віткі він иде, ци з гір ци з міста, та ј чого він пришов? але ніби то каже, шчо спочити! „Ну, кажут тато, спочивај! Буду ја видіти, шчо з того віде?“ Просидів він трохи на лаві, та ј дав на горівку раз, ба ј другий. Кажут тато: Јак Когут трохи підпивсї, тај питаје мене, де ваші доньки? Та ј каже: „Ви, Павлик, нічо не знајете: як би хто так на мене натра-фив, то ја би знав, шчо робити! Ја бим, каже, ја, ја так, так!“ та ј заїкавсї, кажут тато, шчо ј кінцьи не було.

„Уже вечерїе, а Когут уже, знају, шчо добре відпочив, та ј не јде до дому, кажут тато. Ба дивїусї — а він сї розбираје, гвер лишив у сїнех, а шабљу кинув на постіль та ј каже: „ Јілено, Јілено, дајно менї шафлик!“ „Ба, на шчо јему, кажут тато, шафлика? Ого ја дивїусї — а Когут не дочикав шафлика, та — жбих, жбих на земљу! Таке наригав, шчо аж бридко дивитисї. Піднявсї трохи тај каже: „Е, е, е, шчо-то, шчо-то? То нічо не шкодит, нічо, нічо!“ заїкавсї тај знов — „е!“ „Та, видкосї, шчо бїльмо окови нічо не шкодит, лиш шчо не видит! Таке ј Когутови: нічо ни шкодит, лиш не фажно!“

„Сидів він тогди у нас два дни ј двї ночі, кажут тато, — мусїв-јем годувати, јак јакого здекуцијника за дурно“.

На другий день по цїј татовїј бесїді, знов пришов Когут, то ми сї так смїјали з него, але він не знав з чого. Аж третого ци четвертого днїя приходит тот судїја, шо сестрі засудив 10 день, та два шандарі, віт, писад Колінський, Квік. Стали шукати скрізь,—не знајемо і до цього чь-су, чого вони шукали? — а Колінський навїть хотів муку віспнати з мішка, образи здојмав і там дививсї. Поспигували де шчо і нам з сестров казали збиратисї і ити. Усї пішли на перед, лиш лишив-лисї шандарі Когут і Штајн. Ми зїбралисї і пішли, а не знали м чого? Замкли нас осїбно.

Третого днїя закликав Niedźwiedź (Медведчук) на протокул і пи-таје мене за јакїс лист з Кутів, ци ја не писала? І показав лист тот. Ја дивиласї, а не знала, шо би то значило, бо ја ніколи ніякого листу не писала нікуди, лиш хїба чїсом картку до Львова, до сестри, јак уна там була. А Niedźwiedź каже мнї: „Та, powiedz,

powiedz prawdę, czy ty ten list pisała, to zaraz pójdiesz do domu!“ А ја собі подумала, шчо „як ја мају неправду говорити, коли ја о тим ніц не знају?“ і сказала јему то. Казав він міні писати слова декотрі з того листа. Ја писала так як уміју, а він каже: „Pisz, tak jak tu jest ładnie napisano!“ Ја писаны скінчила, а він каже: „А, widzisz, ty mówisz, żeś nie pisała ten list, a to twój charakter jest całkiem podobny.“ Мене плач здавив у горлі і сказала м: „Або то оден ја подібниј до другого?“ „Та, wy, — каже, — ze siostrą nigdy tutaj żyć nie będziecie, chyba pojedziesz jedna z drugą do brata!“ і сказав міні якесь село ци місто (Женева?), котрого ја ј тепер памјатати не можу, як сї називаје? „А gdzie brat?“ питаје мене. Ја сказала, шчо в Львові, як правда. *) Але ты кłamiesz! Ја pierwiej wiedział od ciebie, gdzie jest brat.“

Скінчивсі протокул, запровадив мене писар *Питтук* до казни, тај такі тримаје за плечі, — може бојавсі, аби м не втекла, бо „на злодїју шпанка горит!“ хто такиј, то гадаје, шчо всі такі. Увійшла ја до казни, та ј стали мене питати, перед котрим ја була? Ја сказала, а арештантки питајут мене: „А, нічо тот пац вам не казав?“ „Ні, кажу. „Во він, кажут арештантки, лакім кричѣти на протоколі тај бити!“—„Е, кажу, то бути не може!“—„Ага, — кажут—говорит: то якесь ваше шчїсті, шчо вам нічо не казав! Ану, кажут, запитајтисі Полагинчучкі, як уна була перед ним, шчо казав јї? Бив жејї так, шчо другі (шани) ишли боронити!“—„Він міні ніц не казав тако-го, кажу ја, лиш казав, шчо піду до дому тај не пускаје!“

Сиджу ја оден тиждень, — ніхто ніц не каже, лиш писарі підбігајут під двері та дивїсї, ци ми з сестров ше живі?

На другиј тиждень у ночи, слушајемо: а то такиј плач на коритарі. Когут припровадив якогось чоловіка ци хлопця за то, шо надїбав на дорозі трохі пјаного. „Ого ж погадала м собі, — за шчо він јего припровадив: шо лиш крїшку був пјаниј, а чому јему вільно було пити тогди в нашїј хаті, шо аж ригав?“ І стала м розказувати за него арештанткам. А одна каже,— стара вже жінка, — він, каже, як пришов мене брати до арешту, то вдарив міні по лицю два рази і наставивсі д міні з багнетом:**) казав, шчо: зараз тї прибују! Кажи, psia krew, де білше с подїла?! (Тота жінка сидїла за кокурудзи, шчо була взяла з другов в свого кривного). — Јак привів мене до касарні, то так сокотив, шо навіт не дав, аби м сї з місці рушила; а, як привів до суду, то таке наговорив перед судом, шо ми сї опїрали јему, шо м сї ставили до него! (а сам, — каже жінка, — так сї захмурив, аби ніби показати, шо він добриј слуга; а, як иде дорогов до својејї лубаські на Вербовец від царини, то такиј охочї, шо би ј ніхто не пізнав, шо то він!)

*) Параска, видко не знала, шчо ја вже був тогди в Женеві. М. П

***) Штиком.

— Та же,— каже трета,— він ходит до неї поперед мою хату! Його посилають до служби, а він ходит до неї, а втти їде пізно, то, кого на дорозі найде, та ї бере до арешту, та ї каже, що він був там, де його посилали!“

Сиджу ја вже далі 14 день, нарешті сказали, що завтра поїдемо до Коломиї. Збираємось рано: їи два шандарі нас провадити, Штаїи і Халус; дві фірі — на одну сестра, а на другу ја дльа того, аби м сїи не зрадили (змовили). Зо мнов сїв Халус, а з сестров Штаїи, таї поїхали.

По дорозі питає мене Халус: „А, macie rodziców?“ (ніби так, аби не сказати ані *ти*, ані *ви*). Ја на це піц не відказала, лиш звернула увагу на ниче. Він другїї раз не питавсьї, бо, може, здогадавсьї, о чїи річ їде.

Приїхали м до Коломиї, запровадив Штаїи до керкермаїстера і сказав: „То, proszę zamknąć osobno, żeby się nie pamawiali!“ (То замкнїть: значит, о якїсь річи він говорив, що би ту річ замкнутї!)

Пїшли ми на гору — замкнули осїбно.

На другїї день приходит керкермаїстер *Савчиньський*, (тот керкермаїстер — дуже злий) та ї став кричати на мене: „А со, каже,— ładnie chodzić i ludziom oczy wydzierać, ładnie! Teraz sy posiedzisz! І знов записчїв: „ludziom oczy drzeć, ha...!“ Ја собї подумала: „Агїї, шчезни! Ніколи мнїи це і на гадку не приходило, льудем очи видирати, а він мнїи говорит якусь небилциду?“

Через чїис приходит дохтор из ним і показав на мене.

„А то за со?“ спитав го дохтор. Не знају, шо він сказав, бо м вже не чула, а дохтор обернувсьї до мене таї каже: „А як, а со? а dobrze tu siedzieć? а dobrze się brać do takich rzeczy? А nie lepiej się skulić i nic nie wiedzieć?!

Нїчого м на це не відказала, бо м не знала, до чоґо цїи бесїда могла сїи дохторови придати?!... Записали нам из сестров шпитальку (вїкт лїпшиї, як берут другїи).

Ја сидїла дурно, бо м не мала жадноїї роботи. За пару день пієдали мнїи від керкермаїстера роботу. Арештантки сказали, шчо: „може вам заплатїи за роботу? — „Або вам, кажу, не платїи?“, — Ої таке, кажут. Ми сїи їему наробимо за дурно, та, ше, як борзо не робимо то ї бїе ше до того!“

Не могла м цему віру дати, аж покїв їем сама не уздрїла. Вїїшов він на гору, та як зачне усїх за покотом бити за то, шчо одна мало напрьїла: „А, ти, — каже — злодїїу, одна з другов: не можеш борзо прїясти, а за дурно хлїб їїш, а за дурно тобїи палитесьї?!

Јак пішов, а одна обернуласьї до мене: А, видите, — каже, — ви не вірили!“ — Та ї усї такі позаплакуванї. „Та вже, кажу, виджу, шо тут геї збуїї: кождїи лиш здрит, аби вдарив другоґо, а крикови і кїнцьи нема!“

Провелосі, не знају вже, кільки, — закликали мене до протоколу. Вшитали дуже гечно, не так як в Косові та ј знов замкли.

Сиджу оден місяць — пришла візита (ревізіја). Ја прошу аби борзо була справа, — бо, думала м собі, шо преці за дурио не можут тримати, бојали би сї бога!

Сиджу другїј. На третїј закликали до фотографу відфотографувати, аби ја значна була, аби м де не пропала. (Раз потому мене післала сестра до Коломиїј віднести роботу, а шандар Коломиїєськиј мене уздрів і зараз запровадив до старости. У старости ніби сказали, шо нема за шо судити, лиш сказали зараз з Коломиїј віјджати, аби м Коломиїју не перевернула до гори погами. Ја зараз собі подумала, шо то мене шандар пізнав с фотографїј). Четвертого пришов президент і сказав, шо вже Акта дістанемо не за довго. „Ну, добре, — гадају, — але ми дивно, чому то і задурно сидїи? преці ја ніц не винна, ніц јем не зробила, тај за шо Акта дадут?“ Це вже ја подумала аж тепер, јак мині росказувала арештантка, шо один нап судовїј хотів з не в поступити негречно, а вна не хотїла, то засудив жејї на три місяці за нуто, за дурио, а сказав, шо ніби вна свариласї з сосїдом.

Ба, вже наступила сповїдь перед великоднем. Пішла ја до тојї сповїди. А пїи питаје, јакї ја грїхи мају? — „А јаж, — кажу, — знају, шо то — грїх?“ А він каже: „А за шо ж тут сидиш?“ — А ја кажу: „То, хїба би запитатїсь в судї, за шо, ніби ја знају? Кажали, кажу шо за јакесь письмо, а ніби ја знају, шо то за письмо?“ — „А ше, јакї грїхи мајеш?“ запитав пїи. „А ја, — кажу, — не мају тај не знају жадного грїха!“ — „А не лубиш ти кого?“ каже пїи. — „А јак, — кажу, — лубїју, то мушу сказати?“ — „А кого ти, — каже, — лубиш: жонатого ці паробка?“ — „А ја, — кажу, — не вибирају: јакїј сї натрафит!“ — Мнї сї смїшно зробило, чого він таку дуриу річ питаје, та ше мене?! — „От гадају собі, — ја, від коли сповїдаласї, а ше м цего питанї не чула ніколи. От, — міркују, — шо понам в голови: јакась лубов?“ — Перехрестив він мене, ци, відај, ні, — бо м не уважала, — а покути за лубов не давав жаднојї.*)

*) На осїбіјј карточкі написано було шче за одну сповїдь. Ми не знајемо, до чого не причепити і дља того друкуюјемо в увазі. М. П.

„Пїшла ја до тојї сповїди і думају собі: шо ја буду казати, коли ја нічо злого не зробила нікому? Ну, гадају собі: ја скажу, шо м гроші вкрала, бо скажу, шчо за нічо мене замкли, то не буде вірјати. А він каже: „А, де с тотї гроші подїла?“ — „Ја, — кажу, — дала на боже!“ — „Ну, синку, добре, добре — бог тобі грїхи уже простив, коли с дала на боже!“ — А ја собі подумала: „От, сарачі, јак то: јак вам дати, то бог простит усе, і але і добре, а, јак би дав другому, то би був грїх?“ — Аж від тепер ја подумала, шо сповїдь ніц не значит, шо то все — лиш пустї забабони.“

По великодні віддали Акта лиш сестрі, а мині — ні. Узьила ја, перчитала, а там були якісь людє оскаржені разом из сестров.

По Актах мене випустили і ше якіхось профєсорів, котрі сиділи за печениј лід, так само як ми з сестров. Сестру не випустили, але тримали до розправи.

Мене дали на цупас. *) Ја шче ј контента була дльа того, шо ја не знала сама дороги до Косова, та ј би м була бојалась сама відатисьї в дорогу. Відпровадив мене капраль з креміналу до старости, від старости на поліціју. Тут, на поліціји, ше мене замкли і говорили собі, шо мині варт було дати у инспекторовїј канцельарїји 5 рїзок, „аби ја знала!“ Не знају, шо аби ја знала? ци, може, то, шо вини на мене говорили? Вин, може, гадали, шо ја це не буду знати?!...

На другиј дењ відослали мене из цупасником до Јаблонова. Тут мині стали докучати то одно, то друге, а парешті каже комїсар Коломиєський: „Nu to teraz może, już nie zechce się tobie czytać ruskie książki?“—А ја зараз јему відповїла: „O ja teraz jeszcze lepiej będę czytać jak wpszud!“ А він каже: „J ty jedno to samo(?)...“ та ј тут не доказав. Мині зроблюсь прикро на таку бесїду, тај гадају собі: „або то лиш тїлько ја читала руські книжки, — а бїльше ніхто не читав та ј не читає?“ А далі він каже: „A kto ciebie nauczył tak gadać?“ „Jak?“ питају јєго. „A tak, каже, — як ты gabasz! „Jak ја jeszcze małą była, to uczyli rodzice gadać, bo dziecko każde się uczy!“ А він каже: „Ale, nie tak!“ „Tak albo nie tak, — кажу, — то як się со podoba, ale jakie pytanie — така odpowiedź!“ Бїльше нічо ніхто не казав, лиш писар ци хто, Козловський, докорьив дешо, але ја нічо не казала, бо ја видїла, шо, дурному хоть кажи, хоть ні, — то розуму ніхто не годен научити, як свого власного не маје. За пару годин приїхала фіра. Ја сіла на фіру та ј поїхала до Косова.

Приїшла ја до гміннојї (громадськојї) канцельарїји і став вїт мені казати, шо як ја буду де ити, аби м сьї у него мельдувала. Ја сказала, шо нај він цєго не сподїваєсьї ніколи. А він каже: „То будеш карана, як не придеши сьї замельдувати!“ „Нај буде, — кажу ја: коли м задурно могла сидїти тїлько (ївїята мїсїци) то ја за це так само можу відсидїти і — нїц ми сьї не стане!“

Приїшла м до дому. Поприходили сосїди і далекї, вїштували дешо мене і росказували богато рїчєј, котрі ја тут помїстити не можу.

Сестрі при розправї засудили з łaski мїсяць арешту. Приїшли ми раз з мамов до сестри на вїзиту і пригєсли м јїј черевикї. А Савчинський став репетувати проразливим својїм голосом: „А на шо јїј таких черевик, шо пани носьї? на шо јїј ванських черевик?“—„Ну, кажут мама, — як ви не хочете таких, як пани носьї, то ја вас не прошу! Зробїт собі такі, якіх нїгде нема та ј у вас не буде: бо з дерева ніхто не робит, лиш из шкїри!“

*) В Россїји — этап.

Відбула сестра тот місяць, приїшла до дому. В тиждень післали шандарі Когута, ци сестра жи дома? А він сам до нас не приїшов, лиш післав одного парубка з роґаткі, ніби не на здогад. А тот приїшов та ј каже нам: „мене післав шандар Когут, аби ја видів, ци ви жи дома?“ А сестра јему не вірила. „Ну, каже, як ви не вірите, то идіт та ј будете видіти: сидит у нас.“

Від того часу Когут не посилав нікого, вже сам ходив, але дуже рідко і то не јшов сам, але брав собі свідка, якого нибудь чоловіка.

Приїшов він раз до нас тај еґав казати, шо здивав якогось на дорозі п'яного і запровадив до суду і дістав тот чоловік 14 день арешту. А сестра каже, шо „А то чажно припроводжувати другого до кари за ніц?! А ви, каже, не цјете?!“ і нагадала јему, як він пив.

А він каже: — Ја... ја... hm... ја... Со сіє тyczy mojej osoby, tto... to... to“ (і заикався)... на mnie pani nie nima żalować, że ја do kary przyprowadzam, przecież ја—ја—ја... nie sądzę, ale sędziowie temu winni, а ја tylko tak—tak—tak, żebyм przepatrywał, а oni mnie płacą. Ale ја—ја żadnego nie sądzę, moja powinność jest tylko tak, tylko tak!...

Писано з початку 1881 р.

Параска Павлик.

НАУКА З ПОПЕРЕДНИХ ОПОВІДАЊЬ.

Сестри Павликови переслали братові своєму оповіданьня про те, што вони бачили, чули ј пережили в часи, коли поліція ј суди галицькі всьакими способами мучили јих за јих думки про громадські справи. Щоб написати оці справозданьня, треба було дивчатам ховатись з дому, в котрім не давали јих дихнути невіжени урядники, — від п'яних жандармів до придуркуватих судців, — і, певно, це писаньня не пројде дурино обом сестрам. А однако і д. Павлик і ми, його товариші, видавці „Громади“, пристали на те, щоб зараз же напечатати обидва оповіданьня, додавши до них, як початок, те, што було вже напечатано в „Дзвоні“ (стор. 273—285), — бо всі ці оповіданьня кидають світло на те, што позволяють собі робити галицькі урядники з людьми, як вони поступають супротив не то вже розуму ј людськості, а навіть писаному законові, — а тако ж і на те, што думається між народом в Галичині.

Не вже ж на це все, про што розказали сестри Павликови, не звернуть уваги письменні людє галицькі?! Ось уже кілька часу читајемо ми в газетѧ усіх руських гуртів в Галичині про те, як то вони мусьѧ працювати дльѧ народу, як то вони дльѧ тийејі праці мусьѧ забути старі сварки проміж собою. Ми раді думати, што всі ці розмови походьѧ із шчирого серцьѧ і з свого боку залишајемо всі ті неправди, котрі казали на нас старі галицькі гурти, подајемо ј јим на

суд те все, що розказали сестри Павликови. Хај вони розважать над тим, що в цих оповіданьнях малюје порядки, які єсть в Галичині, а також над тим, що думають там бідні людє і чого вони бажать? Хај письменні людє галицькі прирівняють до того всього свої діла і свої думки і свої заміри служити бідному народові.

Перш усього кидається в очі з оповіданьня сестер Павликових брак усякого права для бідного чоловіка в цісарсько-королевській країні Галичині, котра входить в велику європеєську, освічену і вільну державу Австро-угорську, оздоблену всьакими законами, конституціями і вільностями для особи, громади і народів, — державу, де єсть не тільки уряди, а і громадяне, газети, зходи, політичні товариства (як „Руска Рада“), цілі партії (гурти), — щоб боронити людські права і виводити на світ усяку неправду, а надто беззаконство. І в такій то країні ціяні жаңдарми лізуть без усякого поводу в чесні хати, ханають чесних дівчат, навіть дітеј, а урядники грозять їм безстидними огльадами, і справди роздбагають їх серед канцльарії, підсилають жаңдармів заманувати їх на шинціри, щоб потім мати повід записати їх в непотрібки, — судові урядники бють жінок, одбираючи од них протоколи, а потім замикають їх в тюрми, де годувають поганьню і крадуть їх працю.

Знають це, чи не знають галицькі депутати до сојму і державної ради, котрі і доси не зібрались навіть на скільки небудь путну судову виправу? Знають чи не знають про такі вчинки галицькі газетчики, — польські і українські? Чи перші так задумались над славою старој Польщі та над тим, щоб пони „шизми“ не пускали, — а другі над славою колишніх князів руських та над тим, де не ма почтових карток „русских“, — що їм не до того, що друк і бють бідних жінок урядники з обох пород?

Що ж до жінок і чоловіків, — до котрих урядники чинляютьсь за соціалізму, — то перед ними газети галицькі винуваті не тільки тим, що мовчать про надсильства і беззаконства над ними урядників, — а шче і тим, що своїми криками в рр. 1877—78 прьамо піддержували ці беззаконства. Винні тут газетчики польські і українські усяких гуртів, — і старого, і молодого, — і навіть остатні найбільше, — бо вони, з переполоху, кричали дужче всіх. А чого переполохались, — коли всі добре знали, що в Галичині не тільки що дуже далеко до справжнього громадського повстаньня, — але і до скільки небудь повстанських вчинків, а поки що јшло діло тільки в обмін думок про громадське життья та в довідуваньню про європеєські думки соціалістичні і вільно-розумові, — а це не заборонено навіть австрійським законом, під котрим јавно истнують гурти соціалістичні: — німецькі, (з газетоју die Zukunft і ишими), чехо-славянський (газети Delnicke Listy і Bodoucnost), угорські (газети Die Arbeiter-Wochen Chronik і Nepszava). Чого було лькатись напр. товариству „Просвіті“ того, що суд пошукав в нејі в хаті

доказів таємного товариства, котрих, звісно, не знайшла і знайти не могла? Аже в Австрії не можна вислати нікого в „міста не стольь удаленныя административнымъ порядкомъ“, як в Росії! І однакж всі просвітяне і не просвітяне кричали в 1877—1878 рр. не на поліцію, — а на „соціалістів“ та накидали їх один гурт другому. Що ж дивного, що такі крики *вменшили право особи в Галичині, а надто право русина*, навіть проти того, як воно одмірено по закону, — і що малі урядники в Галичині всемілюються грозити навіть такими словами: *будеш знати, як читати руські книжки!* З того всього, що розказано вище сестрами Павликовими, видно, що на ділі право особи в конституційній Галичині, нічим не вище, ніж в безконституційній Росії, і що Галичина терить усі ті лиха своїх „урядников“, проти котрих остатньою зимою протестували всі земства і газети в Росії. Особність Галичини тільки в тім, що тут ніхто не протестує, — а одна газета (Рускій Сіонъ), коли соціалісти в 1878 р., оденівши свій час наложеного на них зовсім неправо судом арешту, виїшли на волю, — навіть пожаждала, що в Австрії не ма Сібіру — ддя адміністративної висилки!!!

Цікаво буде бачити, що скажуть галицькі газети, прочитавши те, що розказано сестрами Павликовими! Тільки ми скажемо, що і промовчати про те, — буде все одно що пристати до „Сіону“, — і що в країні, де можна з за соціалізму так поступати з людьми, як поступають в Галичині, там безпреміно будуть садити в тюрми жінок і „за Вісторок“ і за *масло*, — як про те розказано вище!

Єсть в оповіданнях сестер Павликових чому навчитись галицьким письменним і про народ, — особливо тим, у кого той народ не зходить з язика. Після тих розмов простих селян, котрі дословно записані Аппою П., чудно слухати те, що розказують галицькі народовці про прихильність їхнього народу до церкви і безпреміно, до „пастирів“ її. Народ не терить тих пастирів, доволі холодній до їхньої церкви і віри, — і доходить часом до думок зовсім безвірних. Ми не скажемо, що б народ, — не тільки весь, але навіть і најрозумнішчі з него особи, дішов до кінця таких думок і звів їх до купи. Ні, він ще держиться віри і навіть християнської. Але та віра — якась мішанина гадок і обрядів до християнських і християнських з прихильністю до Христа, як до мученика за правду, — бога, чи пророка бідних людей. Така віра, — котра ясно виступа перед нами і в казках і піснях нашого народу, (напечатаних напр. в I і III томі „Трудів“ П. Чубинського і у наших „Малорусских Народныхъ преданіяхъ и расказахъ“), — дуже слабою ниткою прив'язується до урядового християнства, то б то до церкви православної, чи уніятської, — а пошівське здирство що раз, то більше підрива ту нитку. Як рветься та нитка, ми бачимо в *россійській Україні*, — по таким примірам, які недавно був в Волинській губернії, де крестьяне одного села замкнули церкву і не хотіли давати ключів попові, так

що начальство мусило прикликати в село вієско; („Порядок“, „Заря“) — бачимо по безошівським „штудовим“ братствам, котрі розростаються в великій країні між Одесою, Катеринославом, Київом, Гомелем (могил губ.) і Ровном (вол. губ.), — по тому, що недавно читали ми в Києлянці: „за Дніпром је луде, што обходяться і без понів“, — по тому, що цими днями крестяне в Воронежській губернії жалілись ревізуюшчому сенатору на понівське здирство. Видно, по всій Україні, австрієській, як і росейській народ дума одно про понівство.

Яку ж після цього можна мати надію на те, що б народ наш пішов за понами, як це думають шче і доси галицькі політики, і дла чого лицемірують перед понівством і церквою ті з світських українських народців, котрі сами серед себе давно вже позбулись віри батьків своїх? Чи не час вже всьаким „Просвітам“ закннути понівську науку, — котра підкопана скрізь по вченому світі правдивою, світською наукою, — чи не час давати нашому народові, котрий бажає науки, як голодині хліба, — ту правдиву, світську науку про природу і громаду, — а не старі понівські казки про життя і святих?! Поступати инакше, — значить перше всього топити власне будуще, — бо все одно најживіші луде про між народом сами вилазять з понівських пунт.

Наука понівська завше сіє проміж лудеј ненависть за віру. Инакше бути не може, бо попи, чи рабини кождој віри кажутъ, што вони все знають просто од бога, — а всі, хто инакше дума, значить, говорять не боже, а чортове. От же ми бачимо з оповідань Павликових, як бідні луде церкви грецької, латинської, навіть віри жидівської вже сами доходить до того, што б їм не свариться проміж себе, а замість того, всім у купі стати проти тих хто їх привидить. Чого ж варта перед цим рухом та проповідь галицьких газет, по котрій основою всьакого впорядкування русинів мусить бути батьківська віра і церква? Як рветься ця проповідь, видно і з того, што говорили недавно галицькі газети з поводу народньој переписі: так навіть „Слово“ жалілось, што переписчики-польаки не писали русинами лудеј латинського обряду і жидів, котрі признавались, што говорять мовою „руською“, українською. А коли латинник і жид можуть бути русинами, — што ж значить тут „руська батьківська церква“?? Значить, не церква, — а мова стає основою спільности русинів.

Тільки ж і того мало. Те, што розказано вище, показує, што бідні луде різних мов ідуть до згоди проміж собою, — і цього напрямку не слід би пропускати тим, хто тепер говорить про те, як виратуватись русинам од бідности, што раз у раз росте проміж ними. Напрямок цей проміж самих простих лудеј вказує, што прихильникам русинів треба за нього і впорядкувати братство всіх

бідних та скриджених льудеј в Галичині, усяких вір і мов. Пригоди до впорядкування такого братства бували вже в Галичині не раз і завше діло це само давалось в руки власне русинам, як льудям двічі скридженням, і через панство котре давить в господарстві однаково мужиків русинів, як і польяків,—і через урядову польщизну, котра наляга однаково на русинів простих і письменних. Так було в 1848—49 р. і в 1861—63 рр. коли сама собою лагодилась спілка між мужиками мазурами і русинами в таких справах, як зпесеньна панщизна, ліси, пасовиска і т. и. Але завше письменні русини терляли справу власне через те, шчо залутувались в сітьях церковних і в виключному русинстві.

Кінчалось тим, шчо через недостачу письменних порадників мужицька спілка не могла встојати. — а письменні русини, найбільше попи, навіть најчесніші і найбільше бажајучі якогось добра мужикам, залутувались в справах зовсім байдужих льудім — і тратили в них усяку повагу, а далі і сами тратили віру до себе і опускали руки.

Тепер, коли урядовна польщизна зовсім придавила русинів і мајже вигнала їх з сојму і державної ради, письменні русини заворушилися і змагајуться знову привернути до себе повагу народу: скликајуть збори (віча), закладајуть товариства і т. и. В тих зборах і товариствах потроху виступајуть нові льуде, з гурту молодого, або украјнольубського, котрих ніче недавно затирали старші русини і навіть звали їх „польськими запроданцями“. Тепер і старі русини бачать, шчо дльа того, шчо вдержатись перед льудьми, їм треба підновити свій гурт. Мужики починајуть пригортатсьа до цього нового руху і до нових льудеј, — думајучи, чи не піде з цими льудьми діло ліпше. Але, коли порівняти те, шчо справди бажајуть мужики, з тим, шчо дајуть їм письменні русини на зборах і в газетах, то можна наперед сказати, шчо надії мужиків зостануться вијать марними як в 1848—49 і 1861—63 рр., — коли письменні русини цілком не змінять своїх думок і своїх поступків.

Про чотири речі говорено було на львівському зборі 30 нојабря 1880 р.: 1) Про рівність русинів і польяків в усіх державних справах Австрії, 2) Про право мови русинів, — украјинської мови, — в школах низчих, середніх і вищих в Галичині, 3) Про бідність украјинського льуду в Галичині, 4) про згоду між усіма русинами в праці дльа оборони свого народу. — Перше, то б то рівність русинів і польяків, нанисано в законах австрійських, — та біда тільки в тим, шчо русини не мајуть сили дльа того, шчо примусити уряд галицькій, котрій находитьсьа в руках польських панів та багирів, — шчо б поступовали навіть по закону. Шчо так сталось, — треба не так зміни законів і уставів про вибори до державної ради, до сојму, до повітових рад, як того, шчо всі русини встојували за свої права, — а дльа того треба, шчо всі вони були освічені і не бојались встојувати за себе. А льуде бідні не можуть бути ні освічені, ні не бојазкі. Значить, все зводитьсьа на те, шчо б русини не були бідні

Само по собі те, шчо владжено на львовському зборі „про державно-правне становище русинів“ ніякої сили не має.

Тільки трохи більше варто те, шчо владжено про школи. Збір вивабрав раду з дванадцяти душ, (з котрих, здається, сім належити до гурту молодого, або українолюбського) і рада та мусить зробити дослід (анкету) про стан шкіл в зхідній Галичині і про те, як у тих школах чинять з русинами і з їхньою мовою. Дослід завше діло добре: хаї льуде побачать, як стоїть справа. Тільки ж, поки уряд над школами і над усіма справами в Галичині, буде в руках польських панів та багатирів, — стан шкіл не зміниться на користь русинів. Ніякий же дослід того уряду не перемінить. А той уряд, шчо єсть тепер, не послухає того, шчо владив про школи львівський збір.

Найголовніша справа з усіх, про які говорилось на тому зборі, це справа про бідність. Добродії, шчо говорили про бідність українських мужиків в Галичині, — д. В. Барвінський та Наумович, доволі докладно показали ту бідність. Д. Наумович, згадавши про машини, котрі залишають багато селян без роботи, зачепив дуже важну справу, на котру ми і наші товариші раніше звертали увагу письменних галичан, — в тім числі і д. Барвінського і Наумовича, — та тільки ті добродії не хотіли тоді цього знати, а казали все, шчо мужик би то бідніє через свою недбалість, піанство та лїниство. Аж тепер виходить, шчо і д. Наумович вбачив одну причину бідности галицьких мужиків та шче таку через котру, по мимо їх волі, бідность їх з часом мусить все більше рости, бо де далі машини буде все більше. Жаль тільки, шчо д. Наумович, зьлакавшись дуже неслухного і незаконного спину поліцейського комісара, котрий вбачив в спомині про машини соціалїзм (а хоч би і так?!), — замовк далі про машини. Збір похвалив ось які ради проти бідности:

1) Шчо би при помочи держав і краю як најскорше повздержано дальший взріст примусового вивлашченєня наших селян і маломішчан з їх прадідної землі; шчо би в цілїм краю по всіх городах були заведені громадські каси позичкові і громадські шпїхліри і шчо би на тії підстави при помочи краєвих фондів утворено у нас таку організацію кредитову, котра би, отповідаючи кредитовим потребам цілого загалу наших селянських і маломішчанських господарств, не тільки спинила дальше обдовженєње і вивлашченєње тих господарств, але заразом, о скілько можна, висвободила дотепер задовжені господарства з ливхарських і банкових довгів і, привертаючи наш народ до здорового стану економічного, вкоренила в наших громадах здорові основи господарського розвоју.

2) Шчо би публичні тьгари, наложені в надмірній високости на наш нарід, а имено податки і додатки до податків так краєві як особливо повітові були по можности зменшені і більше продуктивно на користь самого народа уживані — і освідчаємось рішучо против всьакого, а имено комісієју, дльа регуляції ґрунтового податку в Відні предложеного підвишенєња ґрунтового податку понад його дотеперішну високість; і

3) Що би для нашого народа були отворені нові джерела заробкованья, щоби в тії цілі звернено головну увагу на господарське ремісничє і промислове образованья нашого народа, щоби при помочи краєвих і державних фондів заведено господарські, ремесничі і промислові школи отповідні народним потребам а приступні для загалу народа і щоби старанно плекано і підпомагано розвіј домового промислу і ремісництва дотепер мајже вповні занедбаних.

Багато б можна було сказати про те, як оці ради, навіть як би по ним сталось, зовсім не здібні вдержувати зріст бідности народу і вернути мајеток тим з мужиків, хто його вже стратив. Ми вже де шчо сказали в 1 кн. „Громади“ за цей рік, — і тепер прибавимо де шчо, на скілько је в нас на цей раз місця. Шчо до „нових джерел заробкованья“, — то ось цими днями, знајдено в Галичині нові джерела, — справди джерела: нафти, в Слободі Рунгурській, в Коломијшчині. І шчо ж: ми читајемо вже в газетах, шчо ті джерела зараз закуплено багатирьами: урядниками, дідичами, жидами, — а мужики будуть працювати на них добувајучи тілька стільки, аби прожити день та на завтра вијати стати до роботи. Тепер без капіталу, — без грошеј та машин нічого не вдјеш, навіть як би хто і мав „промислове образованье“, коли б хто шче його дав бідному чоловікові! Без капіталу та машин не піде тепер користо навіть хліборобське господарство, — от через це навіть коли б податки були і справедливішчі і не тратились на такі речі як війско (проти котрого львівській збір не сказав ні слова), — то і тоді б бідні хлібороби з маленькими шматочками землі не могли б вистојати на торгу проти богатих панів, котрі вивезуть не продаж хліба і більше, і лішшого і дешевшого. От через те навіть в таких землях, як Франція, а надто там, де господарство справди хліборобське, (як у нас) а не винарське і огородинцьке, — властивці маленьких ґрунтів, задовжујуться, бідніјуть і — спродујуть свої ґрунти. Позичкові каси не тілько не спиняјуть спродажі, а шче помагајуть јіј. А ось у россіјській Польщі напр., там мајже задурно дали в 1864—1865 р. з державних та монастирських земель ґрунти, — звісно маленькі, — тим мужикам, шчо не мали зовсім ґрунтів, — так четверта часть јіх зараз же продали свої шматки. *) У Франції, де сельане шче најбагатчі, — дрібнота ґрунтів діјшла вже до того, — шчо з 7—8 мильјонів усіх тих, хто маје землю, 3 мильјони через бідність не можуть зовсім платити ґрунтового податку. Окрім того дрібні ґрунти французські мајуть на собі довгу 18 тисяч мильјонів франків.

Нема инакшого способу спинити збіднюванья сельан, як тілько одібрати всі ґрунти на сільські громади та і не ділити јіх проміж господарями, а вправляти громадами ж.

Тільки ж нехај і справди позичкові каси по селах можуть запомогти ніколи господареві, вибавляјучи його на час од теперішньої, дуже

*) Янсонъ. Сравнит. Статист. Россіи и Зап.-Европ. государствъ. II, 180.

вже страшної лихви. Та хто ж закладе ті позичкові каси? Навіть львівській збір не каже вже, шчо каси ті мусьять закласти самі селяне своєюю ошчадносьтю, — бо ї ті добродії, котрі там керували, вже пересвідчились, шчо ї без п'янства ї лінивства, нашому селянинові ні з чого ошчаджувати. Вони бажають помоги *держави ї краю*. Минаємо те, шчо держава ї край беруть гроші все з тих же бідних робітників. Але хто ж тепер ті *держави ї край*? — То *державна рада ї соїм*, — то б то ті пани, багатирі ї урядники, котрі там сидьать, і котрі мають користь з того, шчо б було все так, як тепер. Коли хто склада всьу надію на „*державу ї край*“, як мовці львівського збору, — тої мусить або бути просто дурним, шчоб сподіватись, шчо теперішня державна рада ї соїм дадуть гроші на мужицькі позичкові каси, — або сподіватись, шчо можна посадити в ту раду ї соїм лудеї, прихильних до мужиків.

Певно, шчо мовці львівського збору сподіваютьсьа остатнього ї через те вони так багато звертають уваги на вибори в соїм і ради, і через своїї газети починають прихильватись до думки, котра вже почина ширитись по Австрії ї за котру вхонились, не маючи чого иншого під рукою, ї деякі соціалісти з німців, венгрів, чехів та поляків, — то б то, шчо б в державну думу вибирали всі дорослі мушчини, а не так як тепер по класам од панів, городів і селян. Звісно, таке *загальне* голосуваньня, котре jestь уже у Франції ї Германії, на вид справедливіше теперішнього, — та тільки ні в Франції, ні в Германії воно не довело не то до соціалізму, а навіть до того, шчо б там в державних радах було більш прихильників мужицтва ніж в раді ї у соїмах Австрійських. Коли порівняти ради тих сторін з соїмовими австрійськими, то навіть виїде, шчо при класовому способі виборів в Австрії мужик скорше проїде в соїм виборним од сільських громад, ніж коли подільать, як в Германії ї Франції, в купі городи ї села на виборчі округи, в котрих скрізь пани та багатирі наляжуть на бідних та ї примусьять їх вибирати багатирів. Ну, — та в кінець все на одно виїде. Діло не в тім, по якому способу вибори будуть, а в тім, шчо поки мужики не освічені, та бідні, доти соїми ї ради, як їх не виб'раї, — все будуть в руках панів та багатирів. А коли будуть освічені та багаті, — а це буде тільки, коли всьа земля ї фабрики будуть в руках у них, — тоді ї соїмів і державних рад не треба буде, бо вони будуть зовсім не подібні до теперішніх.

В усьакім разі, які б там не були будущчі ради, а теперішні ради ї соїми на довго будуть зовсім не здібні зробити шчо небудь доброго дльа бідного льуду в Галичині, а надто дльа льуду українського. От через те ми вважаємо надії львівського збору на „*державу ї край*“ не тільки марними, а навіть шкодливими, — бо з тих надій виїшло те, шчо зараз же по зборі всьу думку громадян, зворушену тим зборі-звернуто на вибори до соїму ї до ради державної: тричі вже підих мали газети ї товариство Руска Рада клопїт про вибори своїм прихильників — в Станіславовскім округу (до соїму) в Львовські

(до державної ради) і в Косові (до союму). Раз ввійшли — вибрано послом русина, — два рази праця пропала даремно. Замість того, щоб залишити клопіт, — українські проводарі в Галичині кличуть своїх льудей і на далі всилуватись таки, щоб вибірались русини, — закладати по малих місцях та по селах товариства, закликати збори, — все дльа того ж, щоб підширати вибори русинів в сойм і державну раду.

Ці всі клопоти — будівля на піску вже через те одно, шчо самі русини признаютьсьа в газетах, шчо їхні мужики то з льаку перед панамі я урядниками, то за гроші, то за горілку продають панам та урядникам свої голоси. Можна казати, шчо мужики так роблять тим, шчо вони не освічені, — але таки не можна заперечити ї тому, шчо користи дльа народу з тих державних рад та соймів не ма, — то через те иншія таки ї не зовсім дурень, коли хоч візьме з пана шчо небудь, а надто дльа громади за те, шчо подасть голос за польського пана, а не за свого попа. Все таки, коли з повігових рад і тепер можна більше витягти користі дльа справ простих льудей, то ті ж самі мужики русини ї ліпше пильнують виборів у ті ради. В соймї ж і в радї коли буль перше чимало депутатів од мужиків русинів, — то тільки через те, шчо поки верховодив в Австрії німецькій уряд, то він налягав на те, шчо б більше було тих депутатів. Як же по 1866 р. пришлось німецькому урядові поділитись сілою з польськими панамі та багатирями, — і уряд в Галичині переїшов до цих, то число депутатів русинів стало все меншатись, та меншатись, поки ї не зішло маже на нішчо. Тепер коли б навіть і пошчасило Руській Радї і т. н. провести в сойм шче півдєсятка, або ї дєсяток своїх депутатів, та в державну раду з четверо-пјатеро, — то шчо вони зроблять дльа громад, навіть коли б вони ї розуміли громадське добро? А часу, праці та видатків втраять наші громади чимало, поки проведуть тих депутатів, а шче гірше через ті вибори залишає инші справи. Проїде кілька років, — і знову најгарьачші з громадьян вбачуть, шчо турбујучись зза виборів, — нічого не виграли, — ї знову почнуть голосувати, за кого попало, або ї за гроші, — або за панів, аби тільки не за тих, хто дурив їх марними надїями.

Так шчо ж, — считають нас, — шчо ж треба робити? Повставати, — коли нема сили ї оружьжя, а — чи скласти руки, та дивитись на те, як вороги господарюють нашею землею ї льудьями? По всьому, шчо робитьсьа в Галичині, ми таки думајемо, шчо там не обїдєтьсьа без повстацьня мужиків проти всіх вищих станів, в котрих нема ї искри навіть жалости до мужика, а надто до мужика-русина. Тільки ж ми думајемо, шчо ї ті, хто дума тільки мирну працьу, ї ті могли би знайти собі ліпшія спосіб помогати народові, ніж виборна гарьачка. Мало того, — і ті, хто вірить в соймї та ради державні мусили б уже за стілько часу навчитись, шчо шкода починати будувати хату з гори в низ, а не з низу в гору. Дльа всього, — дльа повстанья, дльа мирної праці ї навіть дльа виборів треба мати льуд

сполученій, впорядкованій. Збирати, порядкувати треба людеј коло речі дѣя них близької, зрозумілој, јавно користној. Хто дума, шчо головнїше дїло просвіта, хто сам найбільше здїбнїј до праці просвітньој, — тој нехай заклада товариства просвітні, робить відчити; заклада читальні і т. и. Так само хай закладаються і товариства спїльној помочі, касни і т. и. Ними свїта не змїниш, — тільки, јакі б вони не були маненькі, а все таки своју пїльгу людюві вони зроблять, — а најголовнїше — вони згромадять людеј до купи. Поряд з тим хай закладаються політичні товариства, скликаються вїча, на котрих хай обирають всі громадські справи. Хай уся крајина покрийеться сіткою усяких товариств та рад, котрі люде заведуть собі, јак сами зхотять, а не так јак вельять јим сојмові устави. Веса ця сітка буде не начальством над людьми, јак сојми та державні ради, — а самим людюм, вона не буде носитись поверх життєва людського, ні дурити люд тим, шчо ось мовляв ушчаствлять його з гори, — а буде робити хоч маленьке та видне і користне дїло. То будуть, коли хочете, својі сојми, својі державні ради, окремі од урядових, вибраних так, шчо вони најменше всего можуть показувати думку самого люду. Таких сојмів і рад будуть бојатись і сојми і ради урядові, — і коли справди знадєся потрібним і можливим обернути на користь народу і сојми і ради урядові, — тоді сполученїј уже в товариство люд зможе скорше провести својіх прихильників і в ці сојми і ради. Оце ми зведем впорядкуваньням *знизу вгору*, — од праці дїсној, близької — до дальшој! Теперїшня ж виборча гарячка, за котру стојать усі головні гурти в Галичині, може тільки шкодити зросту такого впорядкуваньня.

Погляньмо ж тепер, чи може таке живе впорядкуваньня зробитись на звичайних галицьких підставах, то б то на підставі віри і виключного русинства? Про віру, здається, нічого і говорити, після того, јак в часи перепису навіть „Слово“ призналось, хоч косо, шчо і латинник і жид можуть вписатись в русини. Вільше толку маје мова јак підстава дѣя впорядкуваньня товариств в Галичині, а надто товариств освітніх: пнєвменських, шкільних, читалень і др. Тільки ж навіть в самїј зхїднїј Галичині люде українськој мови, а надто в в місцях, так перемішані з людьми польськој і нїмецько-жидівськој мови, шчо ніјакє українське просвітнє товариство, а надто таке, котре не хоче одвертатись од живих громадських справ, не може замкнутись в праці дѣя самих тільки українців *кирилїською письма*, јак це роблять і доси українські освітні товариства в Галичині. Остатніми часами навіть польські панско-кеюндзівські гурти почали печатати книги писані дѣя русинів, шчо б привернути јїх до својїх думок. Русинам тим більше треба побільша видань українських, котрі поки шчо нужда велить печатати кирилїцеју церковноју, чи „гражданськоју“, — видавати книги і листки јак українські латинськоју азбукою (поки не вироблена розумна спільна азбука дѣя всіх славянських, коли не дѣя всіх європейських мов, — то звичајноју

польською), — так і польські. Такими виданнями можна скоро звести „з чистими русинами“ розумних людей з теперішніх „пів-поляків“ і „чистих поляків“ в східній Галичині і пригорнути до тієї спілки тих поляків і в західній Галичині, котрі також, як і русини терплять од теперішніх порядків, або хоч не мають од них ніякої користі. Теж саме треба сказати про видання для жидів. Тим, хто б сказав, що товариства галицькі не мають досить засобів і на видання українські, ми одновімо, що навіть на першій раз, коли б напр. „Просвіта“ замість того, що б видавати казки про святих, як вона згодилась на останньому роковому зборі, видала хоч для русинів польського писма, для поляків, та жидів — хоч по одній правдиво просвітній книжці, в котрій би провела думку про потребу згоди всіх чесних і працюющих людей, — то це одно стало б точкою, од котрої б усі громадські справи в Галичині повернулись би зовсім на нову дорогу.

Ще менше можна закладати живі господарські і політичні товариства в Галичині на самій виключній русинії. Такі товариства в східній Галичині, звісно, будуть переважно українські, — але їх треба впорядкувати так, що б у них брали долю і поляки і жиди, — для котрих, коли б вони того зхотіли? Звісно, потреба таких виділів може бути тільки в широких товариствах, — повітових, чи краєвих, — а міські і сільські товариства зовсім добре можуть бути цілком спільні. Політичні всепородні товариства в Галичині мусять бути подібні, звісно не до теперішньої „Руської Ради“, — а скорше до ірландської *Земельної Спілки* (Land-League), котра списана вище в цій книзці „Громади“ або ще ліпше до англійської „Спілки землі і праці“ (Land and Labour League), про котру розказано в передній книзці. Коли б така спілка заклалась в східній Галичині, то б не забаром за нею склалась би така ж спілка і у Галичині західній. Такі спілки мусили б перш усього звести людей, котрі працюють і бажають доброго життя всім працюющим людям, та довідатись, чого вони сами хотять для свого добра? А далі ми вже певні, що ті люди дідуть до того, що без такої зміни громадських порядків, про яку кажуть соціалісти, — не може бути добре в галицьких громадах. Як зробити ті зміни, — про те б уже вважали самі ті галицькі громади. Ми про це згадувати вважаємо заранім, покрайній мірі для себе. На тепер ми думаємо, доволі буде, коли в Галичині закладуться товариства, котрі покладуть собі за мету — звести до купи робітних людей усіх краєвих перод та довідатись про їх життя і думки. Це мусили б робити і теперішні гурти письменних русинів, замість того, що б накладати своєю народу свої узенькі думки та вести його до своїх узеньких цілів, — таких, як депутатські вибори! Навіть з того, що розказано в оповіданнях сестер Павликових видно, що бідні люди в Галичині ждуть не того од людей „вчених“.

Окрім двох згаданих русько-українських гуртів і подібних їм гуртів польських в Галичині єсть уже хоч невеличкі ще, інші гурти серед поляків і серед русинів. Вони вже показали себе і публичними

промовами і печатним словом: в судових процесах, в „Громадському Друзі“, „Дзвоні“ і „Молоті“ і у „Ргасу“. (До тих гуртів ми маємо повід прибавити і видавців „Світа“, котрого сотрудників бачимо і в „Ргасу“). Гурти ті більше чи менше ясно признались до думок соціалістичних. Тільки ж ми думаємо, шчо і вони знайдуть дльа себе де шчо цікавого в тому, шчо розказано сестрами Павликовими. Їх оповідання мусьать звернути увагу спом'янутих гуртів на потребу дльа них виступу більш рішучого і у праці, а покрайній мірі більш јасного објаву думок про громадські справи і працьу прихильних народу гуртів в Галичині польській і українській.

З перегляду справ *Австрійської України*, зробленого в 1 книзці Громади 1881 р. можна бачити слабі боки того гурту, котрого голосом јесть „Ргаса“: тісноту польа дльа праці, котре зводиться мајже на самиј Львів, недостачу смілости вискочить рішуче з рьамок старих польських гуртів і јіх звичајної мови, невмілость видумати шчо небудь більш оновідајуче народнім потребам, ніж прошенєньа до парламентів, котрі тих прошенєнів слухати навіть не стануть. Коли ж порівняти „Світ“ з тим, шчо говорилось на судових процесах галицьких соціалістів в 1878 р., з „Громадським Другом“, „Дзвоном“ і „Молотом“, то можна сказати, шчо новиј народній або громадівський гурт в Галичині пішов назад нісьа 1878—1879 рр.

Ми цілком розуміємо, — шчо з далека, та шче і вільнішого краю лекше судити других, ніж працьувати на місті. Нічого нам так не противно, як навязуватись другим з радами з гори. Тільки ж в прильудному громадському ділі кождиј не то маје право, а мусить сказати своју думку, а надто в такі важні хвилі, јак теперішньа, — а до того, јак побачите далі, самі галицькі громадівці примушјуть нас сказати своју думку про јіх стан.

Громадівський гурт галицький дуже шче не величкий, і јому дуже зарані довелось витеріти гніт поліції і судові кари. Арести, суди, тьурми впали на галицьких громадівців шче тоді, коли вони більше вијаснювали сами собі громадівські думки, ніж приступали навіть до ширенєньа јіх, котре було найбільше письменне. Все, шчо справди було роблено галицькими громадівцьами, було цілком законне проти австрійського права, далеко законніше, ніж напр. чини угорських або віденських соціалістів. Треба було бути такими неукими, јак галицькі поліціјанти і судьді, — шчо б накинуться на галицьких соціалістів 1877—1879 рр. — і треба було такого нецтва та шче і деморалізації, шчо б підняти такіј переполох, јакіј підняли тоді всі галицькі гурти, котрі јавно піддержували поліціју і діјшли до того, академики (по россіјському студенти) добровільно јавлялись перед поліціјеју і судом свідками проти товаришів соціалістів. Цеј переполох з разу різко одділив купку галицьких соціалістів од остатньоїј громади, з котројі рідко хто потім приступив до нејі. Через те та купка і доси мала, а мадо льудеј, — мало і праці, мало впливу на живі справи громадські.

Тільки ж ми думаємо, шчо теорітична (думкова) постановка тих

справ хоть в печаті могла б бути і тепер далеко ширшою, ніж це ми бачимо напр. в „Сьвітї“. На таку постановку дає досить простору навіть і австрійський закон.

Коли гадати по трьом зшитах „Сьвіта“, котрі дішли до нас, то можна думати, що молоді галицькі соціалісти стали на тому, що б служити руху академічкїй молодіжї до *само-навчїньня*, до того, щоб виробити собі погляд на світ, одвітнїй новому європейському науковому руху, і вибитись з пут старосвічкїй науки, котрою годують молодіж в державних школах. Ми не тільки не маємо нічого проти цього руху молодіжї, але маємо все за нього, — бо, по нашому, нема нічого шкодливішого од тієї думки, котра часто говорила в Росїї, що, мовляв, „інтелігенція“ не варта того, щоб до неї обертатись, а „народ“ потребує тільки хлїба, а не науки. „Народ“ нічого не подїє без „інтелігенції“, а всі вкупі без науки, — треба тільки, щоб „інтелігенція“ була справди розумна, а наука була правдива наука. В Галичині ж більш може ніж де небудь треба, щоб молодіж проїшла школу *чистої науки*, щоб вибавитись од звичок кидатись з запалом, а часто з порожніми фразами проти всьакої протинвої, а надто нової думки, от звички вважати можливими усьаки способи спору боротьби проти людєй не нашого кутка, — і т. п. звичок, котрих набрала в галицька молодіж од старих зовсім невіжешних, або поверховно, по пошівському і по адвокатському, вивчених старих гуртів. Тільки тверда, фактична, спробована (позїтивна) наука може виробити між людьми в Галичині тої *спільної групи*, без котрого громадяне не можуть не то працювати, а навіть говорити один з одним. Треба тільки стереттись, щоб рух до навчїньня „інтелігенції“, а інтелігенції до „самонавчїньня“ не одірвався од справ чорноробських, не замкнувся в кружки, котрі живуть сами для себе і котрі плодять прокурорів і банкірів з позїтивїстів, — що і було в Росїї в часи „писарєвщини“ і що було і єсть у Франції. Найліпшиї спосіб проти того, звертати при самонавчїньнї найбільшу увагу на *науку громадськї*, на дослід життя *чорноробів*, а також пробувати вести вкупі працю самонауки і *навчїньня друзь*, а надто *чорноробів*.

Між инчим ми бачимо в галицькїй молодіжї охоту до витолкуваньня собі попередю основ світогляду, — до філософських питань, — про натуру людини і світа. Ми думаємо, що праця над вияснюваньням таких річей для себе як раз могла б в молодіжї галицькїй їти поруч з навчаньням чорноробів. Ми вже казали, з поводу оповідань А. і П. Павликових, про тої протицерковнїй рух, який їде по всїй Україні серед мужиків. Тільки ж, коли мужикам довго всьа наука давала в церкви, то не дивно, що і противуцерковнїй рух тої вкладається в церковнї рамки. Напроти пошівського христїянства серед мужиків виробляється якесь своє христїянство, — котре або мириться з самими дикими поглядами на світ, — або в усьакім разі одводить думку людську на небо од землі і од дієних способів поліпшити тутешнє життя людське переїною громадських поряд-

ків. Коли таке самодількове християнство наткнеться на яку готову секту, — як напр. старі секти німецькі, або московські „люде божі“, — котрі вирости з таких же рухів, як і той, котрий іде тепер між нашим народом, — або коли він попаде на зрозумілії переклад біблії, — то він виробля або *штуиду* або *шолопунство*, — або іноді зовсім заплутується в богословських крутіннях. В Галичині до того ще не дійшло, — і тут би треба як скорше дієноју наукою перејти дорогу тому противпопівськѡму руху, який видно серед мужиків, — що б той рух вијшов рішуче за гръраниці усякої віри, а пристав до руху, котрий зна тільки вільній розум, — і значить вільну громаду.

Тепер в наукових кругах в Европі так багато працюють над дослідом зросту християнства ј усяких вір. Поознакомившись з тим дослідом дѡа само-навчіння, молодіж галицька могла б передати јого здобутки ј мужицтву, поруч з добутками науки про громадсько-господарські справи. Тоді новий рух серед мужицтва вклався б не в рѡамки новојі віри, як яка небудь штука, — а просто пристав би до соціалізму. Не забаром народ український знајшов би дорогу, як приложити до діла думки того соціалізму.

Як не мало ще тепер раціоналістів (вільних розумівців) і соціалістів серед пишменних галичан, — а все таки вони б могли хоч намітити головні шляхи, куди треба простувати галицькій молодіжі, — а вже далі діло пішло б потроху само наперед. Намітити же такі шляхи ј почати јти по ним не боронять і австріјські закони. Не треба тільки самим вменшувати свої права!

А як ми бачимо по де чому, то навіть між самими передовими гуртами в Галичині јесть ще звичка вменшувати ј ті невеликі права, які за ними признані і якісь страх *широко ј прилюдно поставити свої прилюдні думки*, — коли вже не јти прикладати ті думки до праці. Це видно ј з тих заміток, які ми дістали з поводу статъї т. С. Подолінського „Соціалісти-українці в Австрій“ і т. М. Павлика „Австріјська Україна“ в попередній книжці „Громади“. У Львові зостались не задоволені тими статъями. Про остатню сказано в 3 М Світа: „Особливо близько тикає нас статъя Павлика про рух робітницькій в галицькій Україні; жаль тільки, що статъя ся не везді фактично вірна і що автор жејі надто скорій до смілих виводів, котрі не завжди дадуться підперти даними фактами. Дѡа нас не можливо спорити в „Світі“ з М. Павликом, так як „Громада“, не мајучи в Австрійі дебіту поштового, не може доходити до рук наших читачів дорогоју пръамојі передилати, а наводити ј розбирати ту всі подрібности статі нам совсім не можна“.

Д. І. Ф. зробив би најліпше, коли б не глядючи на те, що в „Громаді“ одібрано „поштової дебіт“ (горе не велике!) сказав би просто, в чім помиляється т. П—к, та заразом поставив би свої думки проти јого, — або в „Світі“, або ј „Громаді“, котра з радістю б напечатала јїх, — а то тепер громадяне не можуть зрозуміти, про що је діло?

Не багато ми могли зрозуміти і з тих заміток, котрі прислано нам в листах зі Львова. Так пишуть нам, шчо там незадоволені тим, шчо в статтях тт. Подоліського і Павлика за надто вбільшено силу соціалістичного руху в Галичині і дано багато ваги дуже дрібним випадкам. В тих статтях не було зацеплено таке, чоґо б не можна було сказати прилюдно, — і ми не розумієм, чоґо хотять недовольні? Чи хотять вони, шчо б зовсім не говорено було про пројави соціалістичні в Галичині, а також і про случаи насильства урядників за соціалізму над ріжними людьми, — чи не хотять тільки, шчо б про те говорено з помилками, так як звичајно буваје, коли про справу говорять луґде далекі?? Так најліпшиј спосіб, шчо б не було помилок і најліпшиј спосіб, шчо б усунути все шкодливе в праці заґраничних луґдеј, — це говорити і працювати самим крајевим людим. Мовчаньна ж нічому не помога, — а тільки задављује рух, а також даје силу і смілість ворогам і навіть даје повід поліції бачити тајемні заміри там, де јіх і нема. Тільки про одно говориться в львівських листах скільки небудь јасно, — це про те, шчо не слід було тт. Павлику і Подоліському говорити про „польсько-украјінську федерацію“, голосом котројі служить би то „Pгаса“. Кажуть, шчо такий суд свіј оперли тт. П—к і Под—киј на словах „Pгасу“, в котрих говориться тільки про спілку чисто літературну впорядників „Pгасу“ з кількома писачами українцями, — а поліція може подумати з слів тт. П—ка і Под—ского, шчо коло „Pгасу“ закладлось тајемне товариство. Поправді кажучи, ми (та і т. П—к) не вбачили в словах „Pгасу“ (1880, № 6) дуже широкојі федеральнојі думки навіть шчо до праці чисто письменської. Слова ті показались нам федеральними тільки, коли порівнювати јіх з староју польскоју узькотоју „Równości“ або варшавського листу до „Pгасу“, з котрого видно, шчо варшавјане не знали навіть, шчо в Львові, јак навчила јіх „Pгаса“, јесть не самі польаки, а і украјінці. Тільки ж все таки „Pгаса“ признала потребу спілзи письменської польаків з українцями, — і спілка та дісно јесть у Львові, — а спілка — по латинському — федерація. Бачучи в ціј спілці автора „Борислава“, „На дні“ і т. н. ми мали причину думати, шчо та спілка, хоч тісна по кругу праці, — та широка по думкам, бо ми певні, шчо автор „Борислава“ не пристане на јакіј небудь шче новіј польський патріотизм, навіть соціалістичніј, з украјінськими гантунками, — а може пристати тільки до повнојі рівности польаків і украјінців з рівною працеју дља тих і других. Так і ми думали, шчо мајемо право говорити, шчо в Львові закладлась хоч не величка польсько-украјінська федерація. А ніхто не говорив, шчо в Львові закладлось тајемне товариство. Коли б же поліція таке подумала, то треба б поліції одповідати јак слід, — а не вбільшувати јіјі права зараннім страхом.

Навіть, коли б хто і вбільшив ваґу польсько-украјінської федерації в Львові, — то це б не мусило ображати нікого з нејі, — а тільки попереджало б те, шчо мусить бути і буде, певно, не забаром. Аже в Львові гурт „Pгасу“ склика митінґи (збори) міських робітників, —

котрі послають в державну раду на пів-соціалістичні прошеньня. В тім же Львові збираються збори з селянами українцями. Не було б нічого дивного, коли б гурт „Ргасу“, в котрому працюють і поляки, і українці, скликав збір міських робітників і селян, поляків і українців, — та навіть заложив з ними спільну соціалістичну партію, таку напр. яка єсть у Венгрії, або у Відні, де не раз збирались німці і чехи і закладали подібні партії, — а за тим почав би збирати мітинги по малих місцях зхідної і західної Галичини. Вияти такі це б не було противне навіть австрійським законам.

Нам скажуть, шчо на все це не ма шче лудеј і сили. Ми не станемо проти цього споритись. Тільки ж, хто хоче коло себе мати лудеј і мати силу, — тој мусить почати з того, шчо просто і ясно поставити свої думки перед громадянами. З оповідань А. і П. Павликів видно, шчо навіть наш „темиці“ селянин нічого так не бажає, як того, шчо б хто сказав йому *усю правду*.

М. Драгоманов.

НОВИНИ З АВСТРІЙСЬКОЇ УКРАЇНИ

Галицькі дії від 30 нојабря 1880 р., коли скінчена стаття про тамошній рух, — показують, шчо в Галичині справді швидко їде до соціалізму. Сам уряд помагає цему. Так віденський суд побільшив кару Д. Фокшејеві з 1½ року на 5 літ, а Грицкови з 3 на 8 місяців неволі. Це, певне, не вијде на добро галицьким урядникам. Не похвалять їх також те, шчо про них розказано повише в статтях Ани і Параски Павлик. Все це і подібно, напротив того, тільки здојме против уряду і таких лудеј, котрі відхрещувались доси від соціалізму, і побільшить самий рух, особливо через те, шчо не перемінилась головна його причина: народна неволя і бідність. Про цю причину остатнім часом заговорили шче більше, особливо українські патріоти. Як далеко шче остатнім до мужицького і робітницького соціалістичного руху, — це буде видно з повише надрукованої статті про львівські збори з 29 і 30 нојабря 1880 р. Та все таки з усього, шчо сталось в Галичині від того часу аж до тепер, видно, шчо відокромені доси гурти „Батьківщини“ і „Ргасу“, видимо зачинають розумітись, зближатись.

Так „Батьківщина“ хоть і ширить далі такі самі понівсько-панські думки, про які говорено в попередній нашій статті, і з нових в 23 № 1880 р. додає шче і ту, аби українські громади сами купували ліцтовані ґрунти і їх давних властивців або і других мужиків робили на тих ґрунтах своїми чиншовниками, так шчо біднота замість одиоголового, мала би сто—і—тисачголового пана (!), — а все таки і редакція „Батьківщини“ надрукувала в 5 № 1881 р. такі слова на самім переді, котрі їй роблять тільки честь. Власне вона каже, шчо пора, шчо би народ „сам собою рьадив“, домагаєсья волі друку, збо-

рів, думок і т. и. ї додає: „На те ж не вистарчить, як парід вибере послів, котрі відтак мають становити, чоґо јему треба; бо се значили би тільки, як коли б парід замість одного або кількох панів, шчо ним перше рьядили, дістав шче сто або більше нових панів або підпанків, хоч би ј ним самим вибраних“. З цих слів ми бачимо, шчо редакція вже не може мати такої надії на всякі теперішні ради, яку шче мають навіть цілі робітницькі соціалістичні гурти. Окрім того в тім же самім № „Батьківщина“ не тільки шчо заговорила про збори львівських робітників з 30 јанваря 1881 р., але ј сама, видимо, хилитсьа до јіх думок. Правда, редакція ані слова не говорить про мужицькіј соціалістичніј рух в Галичині, і до 7 № 1881 р. навіть не друкувала, або ј не хотіла друкувати дописів про пошівське здирство ј т. и., але за то вона надрукувала досить докладно ј прихильно про такий же мужицькіј рух в Ірландії, Гірній Австрії ј Тиролю, так само, як завше говорила досить докладно ј цілком безсторонно про т. и. російських „нігілістів“. Певне, шчо, коли „Батьківщина“ хоче шширо служити галицьким мужикам, то вона сповнить своју обіцянку в давнішчих своїх нумерах, шчо буде писати про всіх народних гнобителів, хоть би вони були ј свати редакції; заговорить ј про косівських мужиків-соціалістів і нарешті ј сама діде до соціалістичних думок, котрих держутьсьа львівські робітники. Тепер же видно, шчо за тој короткій час соціалістичніј робітницькіј рух в Австрії ихнув далі ј „Батьківщину“ і других галицьких патріотів, з котрих напр. і Наумович стојить уже за вселудну подачу голосів...

З другого боку ј львівські робітники звернули більше уваги на стан лудства в східній Галичині. „Ргаса“ додає з 1 № 1881 р. своїм пренумерантам гарній переклад на лудову польську мову повісти д. Франка „На дні“ про цілій рьад бідноти в Дрогобицькій тьурмі; надрукувала в 17 № з 11 декабрия 1880 р. українськїј вірш д. І. Ф. про обезземеленого мужика з тих самих сторін, а окрім того, в кількох №№, по польськи докладну допись д. І. Ф. про робітників на одній фабриці в Дрогобичі. Нарешті, в 2 і 3 №№ з 1881 р. редакція заговорила докладнішче про стосунок львівських робітників до українського народу в східній Галичині, ось-јак:

„Jeżeli się „Czas“ obawia wzmocnienia żywiołu ruskiego przez powszechne głosowanie, to może mieć do tego powody; my zaś tej obawy nie podzielamy. Obowialibyśmy się ruskiej buržoazji (gdyby to było możebne), tak samo jak walczymy z przewagą polskiej i innej buržoazji, ale nie obawiamy się przewagi ludu ruskiego, gdyż nie tylko nie uważamy ludu tego za przeciwnika, ale owszem łączy nas z nimi najściślejsza wspólność interesów: ich, jak nas, toczy jeden robak!... My nie możemy upatrywać korzyści w odmawianiu Rusinom szkół lub innych praw narodowych i życzymy im, aby te prawa w zupełności uzyskali“.

З свого боку львівські робітники мали 30 јанваря 1881 р. свої збори, на котрих 300 луда згодилося на виписану нами в 1 №

„Громади“ (ст. 112—113) тимчасову програму з одним тільки додатком, аби уряд упорядкував арештантську працю так, аби вона не підривала праці і промислу вільних робітників. „Prasa“ радила давніше позаводити в арештах дрібній промисл або і фабрики, а на світ випускати арештантів робити тоді тільки, коли не стане вільних робітників, — а цього, при теперішнім порядку, звісно, не буде ніколи, — нарешті радила давати за арештантську роботу стосунково до її доброти рівну плату з вільними робітниками, не питаючи, шчо і теперішня плата їде на користь уряду і старших, а не арештантів. В цім духу львівські шевські робітники подали в осени 1879 р. просьбу до державної надпрокураторії. На ст. 170 ми завважали, шчо львівські робітники, разом з цілими соціалістичними гуртами (напр. у Франції, Венгрії і т. и.) роблять несправедливо, шчо хотять арештантів не пускати на роботу на світ, шчо ліпше виступати протів усіх арештів, протів усякої неволі, як це роблять галицькі мужики-соціалісти, — бо в усякім разі муки арештантів в чотирох стінах більші, ніж тої заробок, котриј би вони відбили на світі від вільних робітників.

Шчо ж до решти, то ми бачимо, шчо хвилеві бажанья львівських робітників менчі від програми *найменчою* робітників французських, однако, певне, шчо і перші вироблять шче і своју програму на дальших зборах в більше поступовім напрямку. Окрім цього, ми вже вказали і на інші практичні помилки львівських робітників, без котрих вони швидче і сами дішли би того, чого хотять. Так дивно нам, чому вони не добиваютьсья рівних, політичних і громадських прав і дльа жінок, як це роблять інші соціалістичні гурти, коли при жоночій помочи швидче можна би добитисья хоть вселюдної подачі голотів; або чому львівські робітники не кличуть на свої збори і львівських робітниць, від котрих вони, певне, почуди би багато такого, на шчо доси не звертали уваги, а без чого не може вдатисья соціалістичний рух?? Најдивнішче ж те, шчо українці з львівських робітників-соціалістів пропустили такиј добрий случај, як народні збори у Львові з 29 і 30 појабря 1880 р. і не розказали тут українським мужикам своїј думок, тільки пустили наперед себе галицьких народонців?! Певне, шчо другиј раз цього не буде; шчо львівські робітники сами скличуть мужицькі народні збори, або сами мужики покличуть львівських робітників дльа спільної наради і помочи, котрої не можуть дати першим галицькі попи і пани. На таких спільних мужицько-робітницьких зборах можна би багато порозумітьсья, зблизитисья і уложити спільну програму.

Ми бачили з повишче надрукованих слів „Prasa“, шчо львівські робітники підступили вже ближче до українських мужиків в східній Галичині. Окрім того і з іншого видно, шчо львівські робітники починають іти до того, аби завести в Галичині правдиву вільну спілку з робітників усіх вір і народностей, котрі заселяють Галичину. Так, боронючи вселюдної подачі голосів від краківського панського „Czasu“,

„Prasa“ (№ 2 і 3, 1881) стоїть і за рівноправність жидів і говорить про них ось-щого:

„Obecnie glosuje tylko burżoazja żydowska, powszechnie wybory powołają do głosu proletarjat (bідnoty) żydowski; mimo znanej solidarności żydów wobec ludności nieżydowskiej, nie wątpimy, że przy rozumnem z naszej strony postępowaniu, proletarjat ten wkrótce pozna odrębność swoich interesów і stanie w jednym szeregu z ludem innych wyznań przeciw wyzyskiwaczom, chociażby współwyznawcom. Rozumie się, że „Czasowi“ і jego adherentom (прихильникам) о то wcale nie chodzi, nam zaś wiele на tem zależy“.

Значить газета львівських робітників повторила щого до жидів в східній Европі думку редакції „Громади“ (див. 1877 р. „Як наша земля стала не наша“, ст. 54—55; 1879 р. „Громада“, книжка 5, ст. 221), розвитку потім докладніше, в маїу 1880 р. деякими жидівськими і українськими соціалістами на женеvськїм зборї виходців із держав східної Европи, і потім виложену особію в листку п. з. „От группы социалистов евреев“ (Женева, 15 јуња, 1880).

Виступ львівських робітників в оборонї жидівської бідноти тим важишчиј, щого скрізь, в усіх кругах і верствах христїянської людности до тепер щого панује та думка, будіи то всі жиди — багатирї ј лихі льуде, котрих би тільки різати, або на котрих навіть соціалістам (?!) треба махнути рукоју, бо з них, мовляв, не будуть вже льуде.... Як сильно вкорінилися скрізь ці старі думки, це најкращче буде видно з того, щого на згаданім женеvськїм зборї пришлося тим, котрі јого скликали ј провадили, устојувати виложенї в листку „От группы социалистов евреев“ думки ј діло протів всіх мајже бесідників із московських і польських соціалістів, і то навіть із жидівського роду!!

Тепер же, коли львівські робітники не тільки щого потвердили, щого в Галичинї ј жидівська біднота ј робітники (на Дрогобицькїј фабрицї напр. 25 на 100), а ј зрозуміли своју користь із того, коли ця біднота відділяється від свого багатирства до робітників інших вір і народностей, то можна надїятися, щого власне львівські робітники најшвидче ј најкращче сможуть зачати соціалістичну проповідь між галицькими жидами в особїј жидівськїј газетї, або хоть книжечках, а најперше закличуть на свої зборї ј жидівських львівських робітників, де можуть договоритися про самі практичні робітницькі львівські справи та впорядкувати вільну спілку польських, українських і жидівських робітників, при чім, звісно, не треба минати ј жидівських жінок і дівчат.

Ми бачили з повишче надрукованих писань Анни Павлик і знајемо сами, щого ј між не-робітниками жидами је світлі льуде — шчирї прихильники свїцькој науки, і ми переконанї, щого з них то ј вијдуть в Галичинї гарьачї соціалісти, і щого загалом жиди внесуть в галицькїј соціалістичнїј рух щого більше рішучости протів уряду і протів деяких інших теперішних громадських і державних порядків, а головню, щого жидівські робітники до решти відвернуть робітників христїянських

від порядків і пересудів віри христіанської, а христіанські робітники жидівських від жидівської віри в то, шчо одні жида вибрані народ, віри, через котру жидівська біднота ненавидить христіанську і перешкажає ї собі заняти ї на Україні місце чесних робітників, рівних робітникам інших вір і народностей.

12 Априля 1881 р.

М. Павлик.

ЦЕРЕГЛЯД ГРОМАДІВСЬКОГО РУХУ В ЗАХІДНІЙ ЕВРОПІ.

Треба признатись, шчо остатні місяці були не дуже шчасливі дльа розвитку спільності ї дльа упорядкованьня руху серед робітників. Особливо во Франції, майже всі надії громадівців видались марними. Найбільші громадівські часописі: „Рівність“ (Egalité) і „Увільнення“ (Emancipation) загинули, „Proletaire“ ледве існує, а обіцяна ї в Марселі „Громадське дієство“ (Action Sociale) шче не виходить. Вибори в місцеві ради (Conseils municipaux), трохи не в усіх городах скінчилися не в користь робітників. В Парижі не вибрано ані одного з бувших комунарів, та і в загалі ні одного громадівця. В Марселі верх лишився за поступовними народоправцями, в Люні вибрано кілька (до тридцяти) громадівців, але не звісно, чи вони належать до буржуазного (багатирського) чи до працюющого стану. Із більших міст здається тільки С. Етієн і Реїме најголовнішим робом поставили робітників в місцеву раду. В остатніх майже всіх переважили народоправці Гамбетівського напрямку.

Одначе цьому не треба дивуватись, бо окрім страшного натиску і з боку уряду на користь опортуністів (прихильників хвильового Гамбетівського уряду), між самими громадівцями не було певної згоди. Чимала частина між їми, ті, котрих звать *анархистами* не пристала до *наїменшого Спису* (програми мінімум), приньатого на зїзді в Гаврі. Велика частина між анархистами не подавали ї голосів на виборах і певно, шчо загалъне число громадівців во Франції далеко більше ніж 45,000—50,000, котрі були подані в часи виборів в місцеві ради.

Усі позадовні гурти (реакційні партії) Франції дуже цьому одначе зраділи ї з новими силами ї надїями стали говорити про те, шчо во Франції нема ґрунту дльа громадівства через те, шчо більша частина крестьян французських живуть з праці в своїх власних господарствах. „Пролетер“ дуже гарно відповідає на те в № 124, от 19 февраля 1881 р., друкуючи допись хлібороба із невеличкого села в департаменті Сени ї Марни.

В тій громаді всього 450 десятин ґрунту, з котрих трохи не три четвертих (до 330 десят.) належить двом кунцям, котрі живуть у Парижі, а остатні належать до шстидесяти сімох дрібних властивців,

між котрими 3 мають по 6 десятин, 4 по 4, 8 по 3, 2 по 2 $\frac{1}{2}$, 3 по 2 $\frac{1}{4}$, 4. по 2, 9 по 1 $\frac{3}{4}$, 10 по 1 $\frac{1}{2}$, 12 по 1 і 12 по $\frac{1}{2}$ десятини. Усього людства 346 чоловік, між котрими 20 старих вище 60 років і 90 дітей менших от 13 років. Правдивих робітників лишається всього 236. Між ними не більш 8—10 працюють раз у раз на себе, остатні всі прислувані најматись до сусідніх панів.

	Карбованців	Карбованців
Орендна плата за грунт		
доходить до	30 за десят. або	13,500 з грунту усеїєї гром.
Праця 95 чоловіків	300 в рік кожному і	28,500 усім вкулі
„ 95 жінок	140 „ „	13,300 „
„ 46 парубк. і дівч. 140	„ „	6,440 „
	<u>В загалі</u>	<u>71,740</u>

Таким робом на 90 сімій (по 3 $\frac{1}{2}$ душі на сімју замість 5—6 на Україні) приходилось би, як би грунт увесь був мужицький, маже по 675 карб. щорочного добутку. Тим часом 23 сімїі овсім не мають грунтів, а остатні 67 вкулі ледве 120 десятин, т. ј. менше ніж по 2 десятини кожна сімја. Пани ж обидва, в купі з трьома їхніми орендаторами, мають щорочного чистого добутку не менше від 12,500 карб. або маже по 130 карб. з кожної мужицької сімїі. Це визначає, шчо дрібні властивці грунтів, во Франції, як і в інших землях, рїшаються на користь багатирів, великої частини здобутку своєї праці, хоч може в трохи меншій мірі, ніж рукодільні або хвабричні робітники, котрим до решту бракуєе грунту. От через шчо дрібні хлібороби, хоч пізніше, але все ж таки прислувані будуть і во Франції пристати до громадівського руху започатого міськими ј хвабричними робітниками. Справді такий рух починається вже і в інших частинах Франції, особливо на півдні напр. біля Екеа, Монпелье, Нарбона, і то не тільки між најмитими, а навіть і між дуже дрібними грунтовими властивцями, серед котрих за остатні роки багато шириться думка про спільне володання ј оброблення грунтів і про громадське користовання машинами в хліборобстві.

Подібний же рух, тільки трохи јасніший почався вже в дејаких, найбільш в німецьких частинах Австрії, особливо в Гірній і Дольній Австрії, в Зальцбурзі і в Штирії. В Лінці, најголовнішим місті Гірної Австрії, в котројі вже більша частина дрібних господарств ліцтовані, т. ј. розпродані за довгі дејаким најбагатшим мужикам або другим багатирям, 10 генваря 1881 року зішлося до трох тисяч дрібних хліборобів і стали розмовляти про свої стосунки. Најбільш вони звернули уваги на два питання. Перше це конечне скасування дејаких остатків кріпацтва, котре тяглося до 1848 року, та навіть в інших містах тягнеться ј досі, бо мужики ј досі шче сплачують десятину својім бувшим панам. Друге, шче важніше, було визвано бажанням уряду шче побільшати грунтової податки. Окрім сього луде на тім громадським зборі поставили прохати, шчо б крестьянам було дано право усім вибирати послів до державної ради самим.

а не через виборців, і що б їм дозволено було зложити велике товариство із самих хліборобів-крест'ян. Майже такі самі бажання як на зборі в Лінці були вимовлені і на других менших зборах в сусідніх провінціях (губерніях) Австрії.

Дуже цікавим прикладом неправдивого поділу ґрунтів, між іншими землями, треба лічити і Чехію (Богемію). Ось якими страшеними просторами володають найбагатші ґрунтові властивці цієї сторони, людство в котрій вже дуже густе: Князь Адольф Шварценберг має 166,000 десятин, князь Йосиф Колорадо-Мансфельд — 52,000, князь Іван Ліхтенштейн — 35,000, князь Фірстенберг — 32,000, граф Яромір Чернин — 30,000 і граф Едуард Клам-Галлас — 29,000 десятин.

В якій мірі в загалі не добре впорядковані господарські стосунки в різних землях Австрії, можна добре побачити із фінансового (грошового) стану недавно завоєваних Австрією земель Боснії і Герцеговини. Після війни уся та країна так зубожала, що дає урядові ледве 5.000.000 карбованців щорічного добутку і з їх більша 1.500.000 теряється на видатки для збору тих грошей і більш 400.000 на самих шандарів. Таким робом трохи не половина усього добутку краю jde на саму поліцію і фінансове впорядкування.

Що крест'яне або в загалі дрібні хлібороби не бояться так громадівства, як про їх звичайно говорять, дуже добре ще видно із програми најпоступовішчої часті Сербської державної ради (Скупщини) в котрій найбільш дрібних сільських господарів, ніж в усіх остатніх державних радах Європи. Тим часом ця програма і по господарським питанням најкоренніша між програмами упорядкованої державної ради, будь ли якої, європейської землі і з разу була підписана більш ніж четвертою частиною усіх послів (38 на 151) найбільш хліборобами. Окрім звичайних народоправських бажаній: Волі печаті, зборів, змови, сумління, одружіння, громадської самоуправи, поставлені теж і другі питання вже громадівського напрямку між котрими, на першому місці, пропонується скасування всіх податків і установа замість їх одного загального і постувовного (більшачужого шчидче от більшання здобутку) податку на маєток. (Див. „Самоуправа“, № 1. Београд 8 января 1881).

Так само і в Ірландії мужицький рух чим далі тим більше наближається до громадівства. В своєму листу, посланому з Парижа, Парнелъ уже ясно каже, і що треба зовсім скасувати теперешне упорядкування ґрунтової власності не тільки в Ірландії а навіть і в Англії, що сільским робітникам треба добиватись рівних політичних прав з другими станами. Він раїть чиншовикам не орендувати ґрунтів у всіх тих панів, котрі лихо обходяться з своїми чиншовиками і ціколи не годяться до умов навіть супротивних закону, як то не рідко робиться тепер в Ірландії. Парнелъ бажає теж звязати ірландський рух з ґрунтовим і робітницьким рухом в Англії. Він обертається до англійських најмитів і робітників кажучи їм, що брак політичної самостоїчесті і права вибирати послів в парламент у їх

ще гірше навіть, ніж у ірландських чиншовників. По остатнім звісткам Парнелль до решту розійшовся с католицькими попами і був навіть одлучений од церкви Дублінським біскупом.

Робітничій рух в Англії за остатні тижні справди трохи ожив, особливо від того часу, як 60,000 робітників в копальнях Ланкашира зложили велику змову бажаючи побільшання плати на одну десяту частину. Як звичаїно, уряд послав жовірів на поміч хазяїнам, але робітники відповіли їм великим збором, на котрому було не менш 20,000 чоловік і можна надіятися, що верх лишиться за їми.

Досить великі збори робітників були теж і в Відні, најголовнішчому місті Австрії. На одному з їх, 9 января 1881 р. робітники постановили правити від уряду, шчо б він:

- 1) До решту скасував цехове упорядкованья робітників.
- 2) Обов'язав законом хазяїнів уплачувати робітникам за каліцтво здобуте на роботі.
- 3) Зничтожив робітничкі книжки.
- 4) Установив осібній суд в річах праці і здобування.
- 5) Заборонив хазяїнам сидувати до праці поверх 10 годин в добу чоловіків дорослих і поверх 8 годин жінок і молодих хлопців от 14 до 18 років і заборону праці дітеї до 14 років.
- 6) Впорядкованья крашчого і правдивішчого дльа учеників по різним ремеслам, шчо б їх не сидували до іншої роботи і т. д.
- 7) Установи осібних доглядачів (інспекторів) над хвабриками і ремеслами.

Тим часом на австрієській уряд надїя плоха і навіть не давнішче 12 февралья 1881 р. в Відні. таємним судом, присудили громадіців Валечка і Говештадт, першого на 4 роки, а другого на 6 місяців неволі. Остатніх 12 чолов'к одначе не змогли обвинуватити.

Не крашче роблять і в Угорщині; там на 3 марта вже назначений суд над Лео Франкелем, бувшим членом парижської громади і довгодітнім видавцем „Тижневої робітничїї часописі“ в Будапешті, тільки за громадєський напрямок його діяльності. Приговорено його на 1½ роки неволі. А на те шчо мужицькі ґрунти в Угорщині чим далі ліцигуються все гірше, так шчо з 5 міліонів хліборобів, більше ніж 3 міліона вже збулось і остатнього клантя землі, ніхто не хоче і вважати. А тим часом за самих шість років от 1874 до 1880 р. число роспроданих в Австрії за довги мужицьких ґрунтів побільшало в три рази.

В Німеччині уряд не покидає шче арештувати громадіців або виганяти їх за кордон царства. Так напр. в январі 1881 р. замкли 15 чоловік в Дармштаті, Франкфурті на Майні і Мангаїмі. Окрім того *малу воєннуї стан* був росширений на Дрезден і Гамбург. Із остатнього города вигнано тридцять чоловік громадіців. Усе це одначе не перешкоджає Бісмаркові похвалятися в парламенті тим, шчо він бажає увільнити от (простих) податків усіх лудеї, шчо живуть са-

мою працею і переложити той податок на маїетніщих. Тим часом він забуває, що переводьчачи прості податки, напр. *подушне*, *поземельне* в непрості, як акциз на тютюн, на горілку, він поправді кажучи, виїмає з кишені робітників одною рукою те, що він мав їм дати другою.

Італіянський уряд теж дуже наляканий тим рухом, котрий за остатні місяці настав серед італіянських громадянців. Від того часу як у Мілані була założена робітнича спілка *синіх праці*, а потім знов упорядкована *федерація верхньої Італії* і уряд став гостріше доглядати над ширенням громадянства. Так напр. за самий февраль було скафисковано два нумери тижньової громадянської часописі „*Plebe*“ (Прості льуде), а проти маїучої виходити нової газети „*Demofiano*“ (Руїноватимемо) були видані особні закони, щоб заборонити почті перевозити цю страшну часопись.

В початку январья 1881 р. в Мілані була впорядкована велика жіноча спілка, найбільш дла того, що б прирівняти перед законом права жінок з чоловіками. До остатніх часів жіночій рух в Італії був ще занадто слабий і навіть тих небагато прихильників, котрих він мав, не обосмілялися бажати корінного переробу старих порядків і звичаїв.

На 14 февралья був назначений великий збір (мітінг) в Римі, дла розмови про те, щоб поставити на чергу в парламенті питанья про загальне право голосуваньня і виборів дла всіх дорослих льудей. Тим часом з того збору не вишло маїже ніякої користі дла крестьян і робітників, бо уряд, змовившись з панамі і багатирьами, нарочито впорядкував супротивний рух в формі вираза великої прихильності усіх станів до короля. На решті на зборі в користь загального права подачі голоса було все ж виборних от 200,000 народоуправців і громадянців.

Тим часом арести громадянців і крики з боку уряду більшають чим далі тим гірше, а поруч з тим, лихо і нужда простих льудей з їх звичайними виразами, сельськими бунтами, трапляються все частіше. Так напр. за самий февраль 1881 року був уже бунт в селі *Калітрі* (в провінції Неаполь), бо мужики, в великому числ, пішли в казенній ліс і стали рубати дрова собі на користь. Цілих два дні вони противились вієску, але на решті кілька чоловік було арештовано а остатні повтікали. Ще гірший випадок був трохи раніше в *Фоліньо*. Урядник зострів на шляху, біля млина якогось пана, чотирьох жінок, котрі несли оливу. Вони не схотіли зупинитись і урядник не довго міркуючи виналив з рушниці і убив одну з жінок, а другу дуже кренко поранив. В Неаполі, по случаю проїзда короля було арештовано 34 чоловіка громадянців, а в Мілані видавець часописі „*Plebe*“ (Прості льуде) оскаржений за неповажні вирази про королю. Ми б мали додати чимало інших прикладів, але і цих буде досить. Припом'янемо ще тільки арест Чипріані, котрого колись присуджено до смертної кари, на станції залізниці в Риміні, саме в той час, як він вигнаний з Франції, бажав таємно вернутись в Італію.

В Іспанії за остатні часи знов починає прокидатись громадівський рух, хоч здається більш в народоправнім і федеральнім напрямку, ніж в анархічно революційнім, як то раніше звичайно бувало в Іспанії. Так напр. в Каталонії за цю зиму було кілька великих зборів (мітингів), на котрих одверто виставлялись бажання спільного народоправства (федеративної республіки) і самостоючости кожної провінції. В Барселоні чим далі більше шириться письменність на каталонській мові і, основана тому два роки, щоденна часопись „Diari Catala“ заводить стосунки і має звязки навіть в багато де яких містах південної Франції. Поруч з тим порядкуються теж і громадівські робітничі спілки найбільш в східних і південних частинах краю, т. ж. в Каталонії, Валенсії і Андалузії.

В Португалії робітничий рух, після остатнього з'їзду в Оporto стає жвавішим, але і монархична партія починає впорядковати збори для ширення своїх думок. За остатні часи чути про живий чисто народоправський рух в Оporto. На решті навіть в Єгипті, під впливом Італійців починається громадівський рух і між Феллахами, т. ж. потомками старих Єгиптян.

С. Подолінський

ПОЛЬСЬКИМ ГРОМАДІВЦЯМ В РОСІЇ

В книжці „Sprawozdanie z międzynarodowego zebrania zwołanego w 50-letnią rocznicę listopadowego powstania przez redakcyję „Równości“ w Genewie“ (1881) на стор. 8 прочитали ми в листі, підписаному „кружком громадівців польських з забору московського“ (kółko socyjalistów Polskich z pod zaboru Moskiewskiego) ось які слова: „Вам щиро і по братерському подаємо ми нашу руку, брати громадівці, до якої б породи ви не належали, а більш усього вам, найблизчі сусіди наши, соціалісти українські (Wam,... socyjaliści ruscy) московські (rosyjscy) і німецькі.“

Так як ми з самого початку польського громадівства сказали (в „Листку Громади“, 1878) що вважаємо польських громадівців двічі собі братами, — як громадівців і як сусідів, — то ми з великою радістю прочитали оці слова і мусимо одновісти на них тим більше, що в книжці „Równości“ не знайдеться ні слова од українських громадівців, до котрих протягають руку ті, хто написав оті слова. Перш усього ми мусимо сказати, чому наша одновід'я по'являється не в тій книжці, — або инакше, чому ми не сказали ні слова на зборі, скликаному „Рівносьтю“, — хоть і ми получили до нього закликающій лист. Не думайте, польські товариші, що ми мовчали через те, що не маємо пошани до свята народжіння польського громадівства. — Ні, — ми тільки не маємо довіря до впорядчиків того свята, — і не маємо між инчим власне через те, що вони виступають против тих думок, котрі Ви сами сказали в приведених вище словах Ваших!

Ще в 1878 р двоје з гурта „Równości“ привезли нам Вашу програму, і сказали, що Ви наказали їм спитати про неї і нашої ради, як впорядчика українських громадських видань. В тій програмі ми побачили між инчим слова в такому роді: „*уважаємо самостоячість Литви і України*“ (Rusi). По кільком причинам, між инчим по тій, що і „Литва“, як і Польща і Россія, значить звичајно також державу, а не народ, — що в державі Литві і у тому, що в польській мові звичајно зветься Литва, — було і је три народи: литвини, латиші, і білоруси, — ми подали раду викинути з програми ці слова, а замість того ми радили там, де говориться про згоду польських громадівців з громадівцями всіх пород, — поставити слова, подібні до наших теперішніх, — а власне: „*жадаємо спілки з громадівцями усяких пород, — а найбільш наших сусідів і родичів: німців, литвинів, білорусів, українців, чехів, москвинів і др.*“

Тодішні Ваші довіренні приїняли нашу раду — але потім, по причинам, про котрі багато треба б було говорити, — вважали заховати і Ваші слова і наші. Ставши так винними і перед Вами, і перед нами, — впорядчики програми, напечатаної в „Równości“ зважили за најліпше обкинути нас же болотом перед краківським судом — (правда, через це вони могли виграти перед тим судом!) — а далі перекручувати наші слова і виставляти перед Вами нас, (а не себе) прихильниками вузьких породніх думок Поряд з тим сами вони почали висказувати, навіть і в своїй газеті, погляди на українській люд такі самі, які здавна бачимо і у панів і чиновників польських, — котрі вважають „Русь“ — за частину Польщі. Нарешті, коли ми стали підшпирати думку кількох громадівців з жидів печатати книжки для робітників жидів в Польщі і Україні — на жидівській мові, то головні польські мовці „міжнародного збору“ 30 листопаду виступили на такому ж публичному і міжнародньому, хоч і меншому зборі, — против тієї думки, вбачаючи в ній між иншим замір українців вдержати жидів од *опольчуванья!* Ясно, що ми не могли сказати ні слова на зборі, впорядкованному такими чудними „інтер-націоналістами“.

Тепер же ми з радістю бачимо, що не всі польські соціалісти подібні їм, — і зоставляючи тепер на завше розмову про тих людей — обертаємось просто до Вас, котрі одверто і ясно рвете з старими польськими державно-породніми думками, а не думаєте їх мирити з громадівством, ні не ховаєте їх за звінки та не обовязкові слова між-породності. Ми з радістю приймаємо руку, котру Ви подаєте „українським громадівцям“ — людям, котрі служать бездержавному українському народові. Тільки ж ми скажемо одверто, — що в Ваших словах бачимо одну помилку і один пропуск, котрі, певно, вишля слухачем, а не навмисне.

Ви звете Вашими сусідами і соціалістів росейських. І в самій книжці, виданій Równości'у багато говориться про братство поляків і росейян, — і можна б тільки радіти, бачивши таке братанья між синами двох народів, котрих держави так довго боролись проміж себе, поки

одна не пожерла більшу половину другої. Тільки ж шче б радніше було, коли б те братаньня не јшло поруч з помилкоју, ј дуже шкодливоју помилкоју, јакоју је думка, шчо польаки ј москвини (по Вашому москві або росеїјане, а по јіхньому *русские*) — сусіди проміж себе. Так думати можна тільки тим, хто або всіх льудеј од Волги до Сяну ј мајже до Нареву вважа москальами, або „русскими“ (јак напр. думајуть д. Катков і јому подібні) або тим, хто всіх льудеј в границях Подльської держави 1654 р. вважа польаками (јак думајуть старі польські політичні гурти). Росеїјські революціонери нових часів (після Герцена ј Бакуїна) звичајно бојатьсьа признатись, шчо вони в поглядах своїх на тој льуд сходятьсьа з катковцями, — але також бојатьсьа јасно признатись, шчо вони держатьсьа ј просто противного погляду, — шчо литвини, білоруси ј україјнци зовсім самостојачі льуде од польаків і москвинів і мусьать, значить мати свій і самостојачі письменства, громадські ј громадівські гурти ј т. и., — і через те ті революціонери більше промовчујуть про ту справу. Те промовчуваньня в кінці зводитьсьа на мовчаливу згоду з московськими обрусителями, — а иноді, напр. коли заговорьать про згоду Росеїї ј Польщі „росеїјан з польаками, то навіть і „русские революціонери“ проговорьујутьсьа, так мов би то на војї землі од Волги до Вісли нема нікого окрім „русских“ та польаків і так мов би то Росеїја јесть шчось цільно-народнє, а не чиновницька держава, в котру входить і половина шчиројї Польщі. *) Подльські політики звичајно нічого не мајуть проти того, шчо б говорено тільки про Польщучу та Росеїју, вважајучи про себе — шчо Польщича — увесь крај, котриј належав до старојї держави польської.

Поставивши громадівців україјнських поряд з німецькими ј росеїјськими, — Ви тим самим порвали з державниками польськими ј росеїјськими, — але більше розваживши справу, Ви б мусили признатись, шчо росеїјане такіж сусіди польакам јак і французи. Правда, тепер Ви ј росеїјане сидите в одніј царській тьурьмі, але все таки не в сусідніх камерах: посередині між вами ј росеїјанами сидьать україјнци, білоруси, литвини, латини, та серед них і жиди. І цього не слід забувати ні тим, хто хоче розбити ту тьурьму, ні шче більше тим, хто хоче, шчо б всі народи пријмали громадівські думки.

Ви, певно, через те тільки згадали самих україјнців, — шчо мали на думці тільки впорядковані гурти громадівські. Правда, — на наше

---

*) Шчо б не далеко ходити, вкажемо на програму „Впередь“, на промову д. Лаврова на святакуваньну роковини повстаньня 1830 р. в Лондоні в 1875 р. (котру нагадав сам д. Л. і в листі својему до збору *Równosci*), — на те, шчо д. Гартман в листі до того ж збору, кажучи про те, јак урхад росеїјський бојитьсьа руху до вільности породијї, — згадав про Польщучу ј про Кавказ, а забув про Литву, Україјну. В објаві „Объ изданія русской социальна-революціонной Библиотеки“, (самоу најфедеральншчому з того, шчо написано за остатні 8 років „русскими революціонерами“) україјнські социалисти признајутьсьа тільки јак „фракціја русскаго социализма“, тоді јак україјнський народ не фракціја, — а націја, — а значить і україјнські социалисти мусьать бути самостојачоју партіјеју а не фракціјеју і тим більше, шчо україјнци јесть і не в саміј Росеїї.

спільне лихо, — шче не ма громадівських гуртів білоруського, литовського, латишського і жидівського. Але не треба забувати, шчо робітні льуде білоруські, литовські, латишські, жидівські јесть, — і треба старатись, шчо́б заклались для служби јім навмисні громадівські гурти, такі самі јак німецькіј, польськіј і т. и. Ви, польські громадівці, можете лішне, ніж хто другиј помогти тому, шчо б ті гурти јак скорше склались, — бо письменні льуде в стороні литовськіј, білоруськіј з частиною латишської (в Вігебській губерніјі) мајже всі вже прихилились до польської породи. Ви мусите розказати јім, шчо не слід јім одвертатись од того народу, серед котрого вони живуть, працеју котрого вони на світі держаться, розказати, шчо вони мусять одлатити тому народові, служити јому, јак громадівці. Хај тупі голови бојаться потратити на час кількох робітників для Вашого польського льуду; — ця часова втрата поведе за собою незабаром те, шчо Ви побачите коло польського льуду, розумних громадівців з льудеј сусідніх, — і всі ті льуде, — вкупі з Вашим, встануть, шчо́б заложити правдиве всепоряднє громадівське братство!

Ми з свого боку скажемо, шчо українські товариші наші, видали зробленіј білорусином для свого льуду переклад книжки „Про багатство та бідність“, — (звіснојі ј Вам з перекладу „Orowiadania statego gospodarza“) — і шчо незабаром сподівајемось видати ј литовськіј переклад тієїј книжки. Просимо ј Вас пристати до подібних видань, — про котрі Ви визнајете докладніше з статті „Естественныя области и пропаганда социализма на плебейскихъ языкахъ восточной Европы“ в № I прилоги до „Громади“ „Вільна Спілька — Вольный Союзъ — La fédération“.

М. Драгоманов

ЗАГОЛОВКИ

Громадівськіј рух в Англіјі і Ірландіјі. (Кінець). С. Подолинського	237
Мојі ј льуцькі гріхи, а панська та попівська правда. I—III. А. Павлик	153
От хто робить поря́док межи льудьми. П. Павлик	205
Наука з попередніх оповідань. М. Драгоманова	213
Новини з Австріјської України. М. Павлика	228
Перегляд громадівського руху в західній Европі. С. Подолинського	232
Польським громадівцям в Россіјі. М. Драгоманова	237

товаришча, Зубку-Кодреану, М. Д.; Вільній земській рух в Черніговщині; Героїська самооборона соціалістів в Київі, М. Д.; Книгарські Звістки: Федералізм і соціалізм в Окциданції. Польській демократ про українство і соціалізм. Українське письменство в „Історії словянських літератур“ Пыпина и Спасовича, М. Д.; Одповіді і замітки: Українська „Громада“ і „націоналізованіє соціалізма“ по V т. „Впереди“ Де-що про львівських народовців і соціалізм в Галиччині, (З поводу брехні „Руского Сіона“ і «Галези школярів»). З університетського життя в Київі (Помилка брошури „Мартовское движеніє студентоѵ Кіевскаго университета в 1878 г.“ Брехня генерала Ангоновича). Ми і „Набатъ.“ (Чому і як ми говоримо про „Набатъ.“ Д. Молчановъ-Друтъ в редакції «органа русскихъ революціонероѵ.» Примір набатської писемниці Добролюбѵ и Широков. Остання рада „Набагу“). М. Драгоманова; На увагу товаришчам і землякам української і польської мови. Впорядчика „Громади“; Прилога. Отчетъ кассы „Общества пособія политическимъ изгнанникамъ изъ Россіи въ Женевѣ.“ съ мая 1878 по январь 1879 г. Женева. Печатица „Громади“, 1879. 6 фр.

ЛИСТОК ГРОМАДИ № 1, 1878. Видав' М Драгоманов. 1 фр.

ВІЛЬНА СПІЛКА — Вольный Союзъ — La Fédération. (Безстроковий додаток до „Громади“). № 1 Женева 1881. 25 с.

Про багатство та бідність. 1876. 25 с.

Про те, як наша земля стала не наша. Львівській. 1877. 40 с.

Про хліборобство. Як де земля упорядкована і як би слід йти держати. Львівській. 1877. 80 с.

Про багатство да бідність. (На білоруській мові. Переклад з українського). Женева. 1881. 25 с.

Ukraino. (M. Dragomanov). Movimento litterario Ruteno in Russia e Gallicia. Firenze 1873. Loecher. 1 fr.

Література російська, великорусська, українська и галицька. Українця. (М. Драгоманова). Львів, 1874.

Галицько-руське письменство. Яого ж. Львів. 1876. 12 кр. ав.

По вопросу о малорусской литературе. (Павславизмъ, панрусизмъ и пана малорусизмъ). М. Драгоманова. Вѣна. 1876. 80 кр.

Турки внутрішніє и вѣншіє. Яого же. Женева. 1876. 1 фр.

Внутреннее рабство и война за освобождение. Яого же. Женева. 1877. 1 фр.

Народні школи на Україні серед життя і письменства в Россіі з видання „Громади“. Яого ж. Женева. 1877. 3 фр.

Дітоубійство, совершаемое русскимъ правительствомъ. Женщины процесса московск. соціалістоѵ. Яого же. Женева. 1877. 25 с.

До чего довоевались? Яого же. Женева. 1878. 50 с.

За что старика обидѣли и кто его обижаетъ? (Размышленіє по дѣлу Трепова). Яого же. Женева. 1878. 50 с.

Реформы и революція. Н. Жуковскаго. Женева. 1878. 50 с.

La littérature Onkraïnienne proscrite par le gouvernement russe. Rapport présenté au congrès littéraire de Paris 1878, par M. Dragomanov. Genève. 1878. 1 fr.

Письмо В. Г. Бѣлинскаго къ П. В. Гоголю съ предисловіємъ М. Драгоманова. Женева. 1880. 1 фр.

Словья баснями не кормятъ. Письмо къ генералу Лорису-Меликову. М. Драгоманова. Женева. 1880. 25 с.

Было бы болото, а черти будутъ. М. Драгоманова. Женева. 1880. 50 с.

Терроризмъ и Свобода, Муравь и Корова. Отвѣтъ на отвѣтъ „Голоса“. М. Драгоманова. Женева. 1880. 50 с.

Le tyranicide en Russie et l'action de l'Europe Occidentale. Par M. Dragomanov. Genève. 1881. 50 с.

Кобзарь Тараса Шевченка. Частина перша. Женева 1878. 1 фр.

Заниски южно-русскаго соціаліста. Выпускъ первый. Женева. 1877. 1 фр.
Життя і здоров'я людей на Україні. Зложив С. Подоліський.
1879. 3 фр.

Іван-Народодлюбць. Повість. Женева. 1879. 1 фр.

Хліб ревуть волі, як ясла повні? Роман з народнього життя.
II. Мирного та I. Білика. 1880. 6 фр.

Ремесла і хвабрики на Україні. С. Подоліського. Женева 1880. 2 фр.

Соціалісти українці в Австрії. С. Подоліського. Женева 1880. 50 с.

Кобзарь Т. Гр. Шевченка. (Видання стереотипне). Книжка перша.
Женева. 1881. 1 фр.

ГРОМАДСЬКИЙ ДРУГ, місячник літературний і політичний, ред. М.
Павлик. № 1. Львів 1878. 50 кр.

ГРОМАДСЬКИЙ ДРУГ, № 2. 50 кр.

ДЗВИН, галицько-українська збірка. Видав М. Павлик. (Замість 3 і 4 №
«Громадського Друга»). Львів. 1878. 80 кр.

МОЛОТ, галицько-українська збірка. Видав М. Павлик. (Замість 5, 6
і 7 № «Громадського Друга»). Львів. 1878. 1 г. 20 кр.

Українській Гетьман Богдан Хмельницький і Козачина, Ів. Левинь-
кого. Заходом М. Павлика. Львів. 1878. 60 кр.

Нова піра на Україні. Видав М. Ткаченко. Львів 1878. 8 кр.

Война за волю. Оповідання Г. Успенского. Львів, 1878. 8 кр.

ДРІВНА БІБЛІОТЕКА. Львів. 1879.

Книжка I. Повісти Еркмана Шатріана, переклав Романъ Розмаринъ.
Ціна 15 кр.

Книжка II. Література Українська, проскрібована рядом російським,
М. Драгоманова, з французького, 10 кр.

Книжка III. Відки і як вьзалися люди на землі, Ерста Геккеля,
переклав Іван Франко з німецького 10 кр.

Книжка IV. Каїн, містерія в трьох діях, Гордона Байрона, переклав
Іван Франко. 20 кр.

Книжка V. Думи і пісні најзнатніших європейських поетів. Вибрав і
видав Іван Франко. 10 кр.

Книжка VI. Пчолы. Митра Ів. Писарева, переклав з російського Ва-
силь Польанський. 10 кр.

Книжка VII. Власність ґрунтова і její історія, Еміля де Льавльє,
переклав Іван Франко. 10 кр.

Книжка VIII. Довбня, Еміля Золья, з французького перевела Ольга
Рошкевич, частка I і II; в додатку «Хугірінк», ескіз Еміля Золья. 20 кр.

Книжка IX. Білловина. Томаса Генрі Гекслі, переклав Іван Франко. 10 кр.

Книжка 10. Значиње авторітету в вихованью, Н. А. Добродлюбова, пе-
реклав з російського Евгениї Олесницькії.

Книжка 11. Сідська община в Россії, Еміля де Льавльє, з німець-
кого обробленя Карля Біхера. 10 кр.

Книжка 12. Довбня. Еміля Золья, з французького перевела Ольга
Рошкевич. Частка III. 15 кр.

Книжка 13. Суспільно-політичні сторонництва в Німеччині, Гавса Шелья,
з німецького перевели І. М. і І. Ф. 20 кр.

Книжка 14. На дві. Повість І. Франка. 25 кр.

СВІТ. Ілюстрована літературно-політично-наукова часопись. Виходить
раз на місяць. Ві Львові. На рік 4 гульд.

Impr. du «Rabotnik» et de la «Hromada», Terrassière 31, Genève.